

KOMUNALNA DRUŠTVA U DALMACIJI U XIV STOLJEĆU

Tomislav Raukar

1) UVOD

a) Četrnaesto stoljeće

Nijedno stoljeće u srednjovjekovnoj povijesti dalmatinskih gradova ne odlikuje se tako uočljivim promjenama u političkim zbivanjima kao četrnaesto i istodobno iznimnom važnošću u cjelini njihova srednjovjekovlja kao krajnji doseg rasta komunalnih društava. Njihovo sazrijevanje vrši se u složenim političkim okolnostima.¹

U političkom razvoju dalmatinskih gradova XIV stoljeće otvara se dominacijom Bribiraca, a zatvara posvemašnjom nesigurnošću na prijelomu u XV stoljeće. Unutar tog razvojnog luka, ono se dijeli u dvije jasno određene etape: bribirsko-mletačko razdoblje, do Zadarskog mira (1358), i period anžuvinske integracije, nakon g. 1358.

U prvom desetljeću XIV st., do smrti Pavla I (1312), vlast je Bribiraca u dalmatinskim gradovima, osim u mletačkom Zadru i Dubrovniku, toliko čvrsta da pomiče u pozadinu dinastičku promjenu i dolazak Anžuvinaca na ugarsko-hrvatski prijesto (1301). Štoviše, Trogir i Split sve do 1303. ne priznaju Karla svojim vladarom, nego na početku svojih isprava ističu »regno Ungarie sede vacante«.² Opadanje moći Bribiraca nakon Pavlove smrti poklapa se sa sve izrazitijim suprotnostima između njih i komuna, s jedne, i s nastojanjem Karla I da ukloni Bribirce kao najmoćniju prepreku uspostavi apsolutističke vlasti u Hrvatskoj, s druge strane. U desetljeću do Mladenova poraza kod Blizne (1322) položaj je Bribiraca u gradovima postajao sve slabiji, a uloga Venecije sve primjetnija. Karlo I uklanja Mladena, ali ne uspostavlja svoju vlast u gradovima. Konačni je plod previranja između komuna, feudalne (Bribirci) i kraljevske vlasti (Anžuvinci) širenje mletačke vlasti na Šibenik i Trogir (1322), Split (1327) i Nin (1329). Između tih snaga nije bila moguća neka zasebna politika gradova. Antagonizam prema Bribircima, u uvjetima Karlove nespri-

¹ J. Lucius, *Memorie istoriche di Tragurio ora detto Traù*, Venecija 1673; Vj. Klaić, *Povjest Hrvata II/1*, Zagreb 1900; G. Novak, *Povijest Splita I*, Split 1957 i 1978²; N. Klaić — I. Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku*, Zadar 1976; V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808. I dio*, Zagreb 1980.

² T. Smičiklas, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije VIII*, Zagreb 1910, 5 [dalje: CD]; usp. Klaić, *Povjest*, 7; isti, *Bribirski knezovi od plemena Šubić do god. 1347*, Zagreb 1897, 75.

mnosti, pretvara se u mletačku »zaštitu«. Venecija od druge četvrtine XIV st. vlada nad svim dalmatinskim gradovima i otocima, od Kvarnera do Dubrovnika. Bribirska etapa XIV st. prelazi u mletačko razdoblje komunalne povijesti.

Zadarskim mirom 1358. i uklanjanjem mletačke vlasti s istočnog Jadrana otvara se druga polovica stoljeća i plodno razdoblje anžuvinske integracije. Političkim spajanjem obalnog i kontinentalnog pojasa hrvatskih zemalja, dalmatinski grad stječe važan preduvjet gospodarskog i društvenog uspona. Stenovite prepreke — ekonomska politika Venecije i fiskalni zahtjevi Anžuvina — nisu spriječile nagao privredni i društveni razvoj gradova koji se nakon 1358. nesmetano uklapaju u općenit ekonomski uspon jadransko-balkanskog prostora. Čak ni naglo pogoršavanje političkih prilika u zaleđu nakon Ludovikove smrti (1382) ne prekida plodan razvoj komunalnih društava. Unatoč velikoj političkoj nesigurnosti na prijelomu XIV u XV st., plodne se posljedice anžuvinske integracije osjećaju u općenitom razvoju gradova sve do ponovne pojave Venecije na istočnom Jadranu 1409.

Zbog toga četrnaesto stoljeće, kao završno razdoblje u sazrijevanju komunalnih društava, obuhvaća i prvo desetljeće XV st., do ponovne uspostave mletačke vlasti, kao njegov sastavni dio. Konačna dogradnja društvenih struktura u komunama njegov je viđan rezultat i bitna značajka.

b) Historiografija

Cjelovit pogled na historiografiju o srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima ne svjedoči samo o njezinoj višestoljetnoj tradiciji, utemeljenoj već Luciusovim djelima u drugoj pol. XVII st. nego i o njezinom metodološkom razvoju koji se očitovao u postupnom širenju istraživačkih područja i u udaljavanju od najlakše uočljive političke dinamike prema teže dostupnim i složenijim pojavnostima društvenog razvoja.

U tom historiografskom kretanju djela Ivana Luciusa: »De regno Croatiae et Dalmatiae libri sex« (Amsterdam 1666) i »Memorie istoriche di Tragurio ora detto Traù« (Venecija 1673),³ tvore čvrstu i nezaobilaznu podlogu, premda između njih i moderne hrvatske historiografije, koja počinje prvom sintezom o hrvatskoj povijesti S. Ljubića (1864), postoji golema historiografska praznina od gotovo dva stoljeća.⁴

Posve na razini suvremene evropske historiografije XVII st., Luciusova su djela svojim kritičkim izborom izvorne građe i danas poticajno vrela istraživanja, iako je njihov vidokrug, u skladu s metodološkim postupcima XVII st., neizbježno bio prilično uzak. U »Povijesnim svjedočanstvima o Trogiru« Lucius, doduše, opisuje i neke elemente pravnog i kulturnog razvoja Trogira ali je to djelo, ipak, ponajprije brižljivo napisana politička povijest Dalmacije, s iscrpnim citiranjem dokumenata *in extenso*, što napose vrijedi za prikaz XIV stoljeća.

³ To Luciusovo djelo je prevedeno na hrvatski jezik pod naslovom: I. Lucić Povijesna svjedočanstva o Trogiru I—II, Split 1979.

⁴ S. Ljubić, Pregled hrvatske poviesti, Rijeka 1864.

Takvo metodološko usmjerenje uglavnom obilježava i prikaze povijesti Dalmacije u našoj historiografiji u drugoj pol. XIX i na početku XX stoljeća. »Pregled hrvatske povijesti« Sime Ljubića iz g. 1864. izgrađen je, doduše, dijelom na novoj arhivskoj građi iz Mletačkog arhiva, u kojem je autor prvi put radio između 1859. i 1861, ali je gotovo isključivo bio usmjeren prema političkom razvoju, napose sa stajališta mletačko-hrvatskih odnosa. U metodološkom pogledu, prikaz XIV st. povijesti Dalmacije zbir je podataka, što je obilježavalo još Luciusova djela, bez uočavanja nekih razvojnih smjernica. Ljubić upozorava na težak položaj dalmatinskih gradova između Bribiraca, Anžvinaca i Venecije u prvoj četvrtini XIV st., ali se, kao i Lucius dva stoljeća ranije, suglašava s posve negativnom ocjenom bribirske politike u kronici Mihe Madijeva. Budući da su gradovi između 1322. i 1329. prihvatili »zaštitu« Venecije, Ljubić oštro osuđuje Karla I, smatrajući da je »njegovo doba najtužnije u našoj povijesti« (63), ali, začudo, posve zanemaruje važnu ulogu kralja Ludovika, donoseći o njegovu razdoblju samo gole podatke, bez ikakva posebna suda.

Velike sinteze hrvatske srednjovjekovne povijesti, od T. Smičiklasa, preko Vj. Klaića, do F. Šišića, objelodanjene između 1882. i 1916, isticale su se produbljenijim ocjenama o pojedinim pojavama, a i većim zanimanjem za tzv. »unutrašnji razvoj« hrvatskih zemalja, ali se, u biti, ipak nisu znatnije udaljile od ranijih metodoloških obrazaca, jer je i u njima prevladavalo iscrpno nizanje pojedinosti o političkom razvoju. Poglavlja o »unutrašnjem razvoju«, samo dana temeljnom tekstu sintezâ, razumije se, nisu mogla ni upozoriti na složene probleme društvenog i intelektualnog razvoja.

I Tadija Smičiklas, u prvom dijelu »Povijesti hrvatske« (Zagreb 1882), odvaja politički od »unutrašnjeg razvoja«, pa iscrpnom prikazu političkih zbivanja u XIV st. (do 1409), na oko stotinjak strana (377—477), dodaje »kulturnu sliku«, pod naslovom: »Hrvatska prije turskih provala« (499—558), u kojoj opisuje upravno-politički i društveni razvoj hrvatskih zemalja do prve trećine XV stoljeća. Ne samo da na taj način nije bio dovoljno objašnjen međusobni odnos između tih područja povijesnog razvoja nego se ni prikaz političke povijesti nije razlikovao od jednostavnog zbira zbivanja. Nasuprot Ljubićevom »Pregledu hrvatske povijesti«, u kojem je u središtu izlaganja bio dalmatinski grad, u Smičiklasovu prikazu XIV st. obalne su komune bile donekle u pozadini. U opisu Karlova razdoblja u središtu su Bribirci; tek Ludovikov sukob s Venecijom oko Dalmacije privlači piščevu pažnju, pa ga iscrpno i opisuje (399—412). U ocjeni Karla I slijedi Ljubića, pa njegovo vladanje smatra »slabim i nikakvim« (395). Nasuprot tome, Zatarski mir 1358. drži za »svakako najsjajniji uspjeh na jadranskom moru u povijesti hrvatskoj od više vjekova« (419). Odnos gradova i Ludovika nakon 1358. sažima u skroman i neodređen zaključak da »gradovom dozvoli kralj Ljudevit sve povlasti, koje su od nekada imali« (419).

Na samom početku XX st. Vjekoslav Klaić objelodanjuje drugi svezak »Povijesti Hrvata« (Zagreb 1900), u kojem je veoma iscrpno, na oko 330 strana velikog formata, opisao hrvatsku povijest XIV st., od 1301. do 1409. Klaićev tekst privlačno, a istodobno i savjesno pisan, do danas je ostao dragocjenim pomagalom svakom istraživaču hrvatske povijesti za Anžvinaca upravo poradi golemo mnoštva sabranih podataka, u čemu su i dalmatinski gradovi bili obilato zastupljeni. Dakako, autorovo nastojanje da svojim tekstom obuhvati što više podataka veoma je ograničavalo mogućnost stvaranja cjelovitijih ocjena o

pojedinih povijesnim razdobljima i uočavanje razvojna tijeka hrvatske povijesti. Građeni tekst na dinastičkoj razdiobi, Klaić tek na kraju pojedinih vladarskih razdoblja određuje i njihove konačne rezultate. U takvim je zaključcima širi i temeljitiji od Smičiklase, s težištem na objašnjavanju upravno-političkih postignuća, ali su to, ipak, uvijek ocjene vladarskih osoba, a nipošto sinteze o razvoju hrvatske povijesti. U ocjeni Karla I napušta potpuno negativno stajalište Ljubića i Smičiklase i samo ističe da se »neharnost kralja Karla Roberta prema banu Mladenu osvetila strašno«, jer se »veći dio Hrvatske zajedno s Dalmacijom odmetnuo od njegove krune« (50). S druge strane, veoma iscrpno, u najsitnijim pojedinostima, opisuje Ludovikov rat s Venecijom i mir u Zadru, 1356—1357 (123—137), ali uopće ne upozorava na njihovu važnost za razvoj obalnog pojasa niti ih bilo kako ocjenjuje. Razvojni problemi dalmatinskih gradova u XIV st. općenito su veoma oskudno dodirnuti, a i čitav tzv. »unutrašnji razvoj« posve je odvojen od političke povijesti i, kao zasebno poglavlje: »Hrvatsko kraljevstvo u XIV. stoljeću«, postavljen na početak idućeg sveska.⁵

God. 1906. Ferdo Šišić objelodanjuje prvi dio »Hrvatske povijesti«, s njezinim prikazom od ranoga srednjeg vijeka do 1526. U odnosu na Klaićev tekst, Šišićev veoma sažeti prikaz XIV st. (132—160) ne označava bilo kakav napredak. Mnoštvo zbivanja i podataka svedeno je, doduše, samo na najnužniju okosnicu, ali se metodološki postupak ni u čemu nije promijenio. I u Šišića temeljni je tekst prikaz čiste političke povijesti, dok je kratko poglavlje: »Nutarne prilike kraljevstva hrvatskoga od god. 1102. do 1526«, u kojem je dalmatinski grad jedva i spomenut, samo dodano na kraj čitave knjige. Taj tekst o hrvatskoj povijesti XIV st. Šišić gotovo doslovno prenosi u svoj »Pregled povijesti hrvatskoga naroda« (Zagreb 1916), a da mu ne dodaje ništa bitno nova.⁶ Znatnije je proširen samo prikaz o »Unutrašnjem stanju hrvatskoga kraljevstva (od 1102. do 1526)«, ali je razvoj obalnog pojasa i tu ostao na samom okrajku piščeva zanimanja.⁷

Između 1903. i 1907, otprilike istodobno s tiskanjem Klaićeva i Šišićeva pregleda hrvatske povijesti, Dane Gruber objavljuje dvije rasprave u kojima je opisao politički razvoj Dalmacije u sredini XIV st., od 1348. do 1367.⁸ Opširnošću i isticanjem mnoštva, ponekad i beznačajnih, pojedinosti, Gruber je nadmašio čak i način izlaganja Vj. Klaića, ali je ipak, savjesno prepričavajući svu dostupnu mu izvornu građu, opisao i neke elemente gospodarskog razvoja dalmatinskih gradova pod Anžuvincima (porezni sustav, trgovina solju), što je bio stanovit napredak. Na samom kraju druge rasprave, Gruber ističe da je Ludovik nastojao da »osigura i raširi trgovinu svojih dalmatinskih podanika«, ali da je istodobno, da bi pojačao svoju vlast u njima, »povećavao poreze ili uvodio nove po svojoj volji« (204).

Uoči prvoga svjetskog rata pojavljuje se knjiga Vitaliana Brunellija »Storia della città di Zara« (Venecija 1913), s prikazom zadarske povijesti

⁵ Vj. Klaić, n. dj., svezak drugi, dio drugi, Zagreb 1901, 3—42.

⁶ U trećem izdanju koje je priredio J. Šidak (Zagreb 1962), 204—221.

⁷ Isto, 241—260.

⁸ D. Gruber, Borba Ludovika I s Mlečanima za Dalmaciju (1348—1358), Rad JAZU 152, Zagreb 1903, 32—161; Dalmacija za Ludovika I (1358—1382), I dio (1358—1387), isto, 166, 1906, 164—215; 168, 1907, 163—240; 170, 1907, 1—75.

do g. 1409. Autorova pripadnost krugu talijanskih povjesničara iz Zadra utjecala je na njegove ocjene i usmjerenja, napose na njegova nastojanja da što više umanja utjecaj hrvatskog zaleđa u zadarskom srednjovjekovlju. Ni konačne Brunellijeve ocjene o pojedinim razdobljima zadarske povijesti nisu uvijek bile pažljivo obrazložene, za što lijep primjer pružaju zaključci o anžuvinском razdoblju. Autor ističe da je Zadar doživio blagostanje u prvim godinama Ludovikova vladanja (526), ali u općenitoj ocjeni »ugarskog dominija« (1358—1409) smatra on da gradu »nije donio mir i blagostanje«, jer to bijaše »pedeset godina poremećaja, građanskih sukoba, vanjskih i unutrašnjih ratova« (489), prešućujući da je Zadar dosegao razvojni vrhunac upravo na prijelomu XIV i XV st., unatoč nesigurnim političkim prilikama u zaleđu nakon 1382. Uza sve to, Brunellijeva je knjiga bila do tada najtemeljitiji prikaz o povijesti jednoga dalmatinskog grada.

Prema tome, poznavanje političkog razvoja dalmatinskih gradova u XIV st. doseglo je već u razdoblju do prvoga svjetskog rata visoku razinu istraženosti, premda je to, uglavnom, bilo utvrđivanje kronologije političkih promjena, a znatno manje njihovo šire i cjelovitije objašnjavanje. Druga područja povijesnog razvoja dalmatinskih gradova u XIV st., odnosno složen svijet društvenih i intelektualnih struktura tek su počinjala privlačiti pažnju istraživača. Ipak, tom razdoblju već pripadaju prve povijesti hrvatske književnosti,⁹ a Jirečkova istraživanja o romansko-slavenskim odnosima u Dalmaciji donose prve fundamentalne rezultate.¹⁰

Međuratno razdoblje daljnja je etapa u istraživanju kasnosrednjovjekovnog razvoja dalmatinskih gradova, premda je historiografsko napredovanje u cjelini bilo nešto sporije nego što je moglo biti nakon svih rezultata doratnog perioda. Politička je povijest komuna već bila veoma temeljito obrađena, pa su se novi rezultati mogli postići samo odlučnijim širenjem istraživačkih područja, a takvih je nastojanja bilo razmjerno malo.

Pojedinim pitanjima iz povijesti dalmatinskih gradova XII—XIV st. u međuratnom se razdoblju bavilo više povjesničara, obrađujući komunalne privilegije (M. Kostrenčić), neke aspekte privrednog razvoja (G. Čremošnik), splitsko kroničarstvo (A. Selem, K. Šegvić), dok su drugi u posebnim monografijama opisali povijest nekih komuna (V. Foretić).¹¹ Pa ipak, pečat istraživanju razvoja dalmatinskih gradova u srednjem vijeku dala su u tom razdoblju dva povjesničara, s posve različitim metodološkim usmjerenjem, Grga Novak i Giuseppe Praga.

⁹ V. Jaglič, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga*, Zagreb 1867; B. Vodnik, *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb 1913.

¹⁰ K. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, Beč 1901—1904; prijevod u Zborniku Konstantina Jirečeka II, Beograd 1962, pod naslovom: »Romani u gradovima Dalmacije tokom srednjega veka«.

¹¹ M. Kostrenčić, *Slobode dalmatinskih gradova po tipu trogirskom*, Rad JAZU 239, Zagreb 1930, 56—150; G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji srednjega veka*, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 45, Sarajevo 1933, 15—38; A. Selem, *Tommaso Arcidiacono e la storia medioevale di Spalato*, Zadar 1926; K. Šegvić, *Toma Splićanin, državnik i pisac, 1200—1268*, Zagreb 1927; V. Foretić, *Otok Korčula u srednjem vijeku do g. 1420*, Zagreb 1940.

Temelji istraživanju gospodarske povijesti dalmatinskih gradova postavljene su, doduše, nekim radovima K. Jirečeka još u drugoj pol. XIX st.,¹² ali je tek knjiga Grge Novaka »Split u svjetskom prometu« (Split 1921), unatoč stanovitim nedostacima, obilježila početak sustavnijeg rada na problemima njihova ekonomskog razvoja i konačno napuštanje dotadašnje jednostranosti u istraživačkom postupku. Autor je, doduše, gradio tekst samo na tiskanoj građi, pa je to uvjetovalo stanovitu neuvjerljivost pojedinih zaključaka, ali pri tome valja uzeti u obzir činjenicu da je taj rad imao pionirsko obilježje i da je privredni razvoj istočnog Jadrana u srednjem vijeku tada općenito bio veoma skromno istražen.

Istodobno dok je G. Novak, u tijeku 20-ih godina, pripremao monografije o povijesti Hvara i Splita, od kojih je tada bila tiskana samo prva, dok će druga biti objelodanjena tek tridesetak godina-kasnije,¹³ rad na srednjovjekovnoj povijesti Dalmacije sve više razvija skupina talijanskih povjesničara iz Zadra. Njezin najistaknutiji predstavnik, Giuseppe Praga, tiska g. 1927. raspravu »Testi volgari spalatini del trecento«, važnu za neke probleme splitske kulturne povijesti XIV st., ali još više za poznavanje ideoloških stajališta spomenute grupe.¹⁴ U nekim temeljnim polazištima Praga nastavlja na rad V. Brunellija, ali je od njega radikalniji, određeniji i — manje znanstveno oprezan; za razliku od Brunellija, u istraživanju dalmatinskog srednjovjekovlja mnogo više opterećen konkretnim političkim okolnostima i ideološkim ciljevima svojega vremena.

U usporedbi s G. Novakom, Praga se isticao nekim uočljivim značajkama: temeljitijim radom na izvornoj građi, napose na splitskom i zadarskom notarijatu, što je donekle, ako se izuzme rad K. Jirečeka u dalmatinskom arhivima potkraj XIX st., bila novost u istraživačkom postupku, zatim davanjem izrazite prednosti ortavanju razvojnih usmjerenja pred pojedinačnim podatkom, ali su njegovi tekstovi, ipak, prije svega bili obilježeni, pored neosporne stilističke ljepote i erudicije, ideološkim stajalištima talijanskog irendentizma.

U spomenutoj raspravi, Praga očituje dva bitna cilja: dokazivanje romanstva/talijanstva Splita u XIV st. i uklanjanje, ili barem bitno umanjivanje, slavenskog/hrvatskog utjecaja, čime donekle nadovezuje na zaključke iz Brunellijeve »Storia della città di Zara« i otvara važno pitanje tumačenja komune i komunalnog ustrojstva. Praga ima pred sobom splitske dokumente na starom dalmatinskom (romansko-dalmatinskom) jeziku — tiska ih u dodatku raspravi — koji nesumnjivo svjedoče o romanskim prežicima u Splitu u XIV st., ali u ocjeni njihova opsega i važnosti, te u zaključku o stupnju kroatizacije grada napušta svaki znanstveni oprez i posve se prepušta historiografskoj konstrukciji o talijanstvu srednjovjekovnog Splita i općenito

¹² K. Jireček, Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters, Prag 1879.

¹³ G. Novak, Hvar, Beograd 1924.

¹⁴ Atti e memorie della Società dalmata di storia patria, II, Zadar 1927, 36—131. Grupa talijanskih povjesničara iz Zadra oskudno se zanimala gospodarskom poviješću; izn. mka je A. Teja, L'esercizio delle arti e mestieri, u radu »Aspetti della vita economica di Zara dal 1289 al 1409«, Zadar 1942.

dalmatinskih gradova. Činjenicu o prevladavajućem spominjanju hrvatskih inena u splitskom notarijatu XIV st. uklanja netočnom tvrdnjom da je splitska kancelarija »mnogo više djelovala za okolne Slavene, nego za stanovnike komune« (43), da bi mogao zaključiti kako je u Splitu »čitav život bio talijanski«, jer u splitskim notarskim dokumentima XIV st. nije našao »nije-dnu riječ, nijedan slog, nijedno slovo koji bi bili slavenski« (46). Razumije se, za XIV st., s prevladavajućim latinskim, uz povremeni talijanski jezik (Dubrovnik!), u cjelokupnom javnom životu komunâ, pri čemu je hrvatski jezik mogao doći do izražaja samo u splitskoj onomastici, takav je izvod bio metodički pogrešan i nimalo odlučan za procjenu stupnja etničke kroatizacije grada.

Rad na povijesti dalmatinskih gradova u srednjem vijeku dobio je pun zamah tek nakon drugoga svjetskog rata. Prvo poratno desetljeće ne obilježava samo pojava većeg broja radova o komunalnom srednjovjekovlju nego i zanimljiv dodir tradicionalne historiografije s novim istraživačkim nastojanjima, prvenstveno usmjerenim prema gospodarskom i društvenom razvoju.

Potkraj 40-ih godina pojavljuje se rasprava Ivana Božića »Ekonomske i društvene razvitak Dubrovnika u XIV—XV veku«. ¹⁵ Već i njezin naslov svjedoči o novim historiografskim nastojanjima i o pokušaju da se utvrde oblici privredne djelatnosti i ocrta ekonomska podloga društvenih klasa u kasnosrednjovjekovnom Dubrovniku. Jednake težnje imao je i kraći prilog Mije Mirkovića »O ekonomskim odnosima u Trogiru u XIII. stoljeću«, objelodanjen dvije godine kasnije. ¹⁶ U knjizi »Wyclifova hereza i socijalni pokreti u Splitu krajem XIV st.« (Zagreb 1955), u njezinu poglavlju: »Razvoj klasnih odnosa u Splitu do kraja XIV st.« (177—215), Miroslav Brandt je pokušao utvrditi društvenu strukturu Splita u drugoj polovici XIV stoljeća. Premda je to poglavlje bilo zasnovano na ponešto oskudnoj notarskoj građi, što je samim tim nužno ograničilo uvjerljivost autorovih zaključaka, a opća predodžba o razvoju splitskoga društva i naglom porastu klasnih suprotnosti upravo u drugoj pol. XIV st., bila podređena i usklađena s jednim ciljem, objašnjavanjem inače veoma zanimljivog podatka o dolasku u Split heretika Gvalterija iz Engleske, ipak je ono svojim usmjerenjem prema složenostima društvenog razvoja bilo jedan od prvih pokušaja novog istraživačkog postupka. Promjena u historiografskim usmjerenjima u tom je razdoblju napose došla do izražaja u prvom svesku »Historije naroda Jugoslavije« (Zagreb 1953), u kojem su Jaroslav Šidak i Grga Novak obradili i razvoj dalmatinskih gradova u XIV stoljeću (709—739).

Istodobno, u sredini 50-ih godina, Vladimir Rimondo počinje objavljivati splitske notarske spise XIV stoljeća. Već prva, tematski zaokružena, zbirka: »Pomorski Split XIV st. Notarske imbrevijature«, bila je koristan prinos novim usmjerenjima prema istraživanju privrede i društva u dalmatinskim gradovima. Ona je još jednom, nakon objelodanjanja trogirskih notarskih spisa koje je prepisao M. Barada, upozorila na fundamentalnu važnost dalmatinskog notarijata. Istom razdoblju pripadaju i prvi rezultati sovjetske historiografije, izrazito usmjerene prema analizi privrede i dru-

¹⁵ Istoriski glasnik 1, 1949, 21—61.

¹⁶ Historijski zbornik IV, 1951, 21—54 [dalje: HZ].

štva u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima, i to u nekim radovima Anatolija Jersejeviča Moskalenka o Splitu XIII i XIV stoljeća.¹⁷

Uza sve to, nova su se nastojanja za temeljitijom analizom privrede i društva u dalmatinskim gradovima i dalje dodirivala s tradicionalnom historiografijom. God. 1957. Grga Novak objelodanjuje prvi dio »Povijesti Splita«, u kojoj je iscrpno ocrtao i razvoj grada u XIV stoljeću. To opsežno djelo odlikovalo se mnoštvom podataka u širokoj lepezi od političkoga do društvenog i kulturnog razvoja, što je i danas dragocjeno svakom istraživaču, ali je po metodološkim značajkama, u stvari, pripadalo ranijim historiografskim razdobljima. Pojedina razvojna područja srednjovjekovnog Splita nisu u toj knjizi bila međusobno čvršće povezana i uzajamno objašnjena, a i svako takvo područje za sebe pretežno je bilo sastavljeno od izdvojenih podataka. To je djelo više dragocjen, nezaobilazan priručnik o povijesti srednjovjekovnog Splita, nego sustavno tumačenje njegova razvoja.

Složenost historiografskog usmjerenja o srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima u 50-im godinama dopunjuje i »Storia di Dalmazia« Giuseppea Prage (Padova 1954). U potpunosti retardirana svojim ideološkim stajalištima, ta knjiga sažima nastojanja talijanske historiografije u Zadru između dva svjetska rata. Praga je u njoj određeniji nego u ranijim radovima o povijesti Dalmacije u kasnom srednjem vijeku. Složeni razvoj dalmatinskih gradova temelji se, prema Pragi, na dva stajališta, »izrazitoj suprotnosti prema Slavenima i neodoljivoj želji za autonomnošću« (98). Težnja komuna za zasebnošću, dakako, ne tumači zakonitostima srednjovjekovnog društva, nego ih podvrgava vlastitim ideološkim tezama. Takva težnja komuna nije samo jedna etapa u tisućljetnom razvoju grada na istočnom Jadranu nego konačan cilj i smisao njihova historijskog postojanja koje on smatra »zračanjem talijanstva« (98). Komune su društvene zajednice, duboko odvojene od društava zaleđa. Zbog toga je politika Bribiraca u gradovima na početku XIV st. nužno ispunjena nasiljima i pritiskom, što Praga, razumije se, i ne pokušava uklopiti u općenit odnos evropske komune i feudalne vlasti. To je odnos »talijanskih komuna Dalmacije« (111) prema tiranima-Subićima (108). Nakon bitke kod Blizne (1322), koju Praga ocjenjuje kao »dalmatinski Legnano« (111), Dalmacija pod mletačkom vlašću ulazi u razdoblje »mira i sigurnosti«. Zbivanja u sredini XIV st. i uklanjanje mletačke vlasti opisuju oskudno i škrt, a zadarsko-mletačke odnose 1347—1357 niti ne spominje, ali zato ističe da je Dalmacija u 60-im godinama podvrgnuta »ugarskom fiskalizmu« (122). Iako su mu, kao povjesničaru koji je mnogo radio u notarskim arhivima, bili sasvim sigurno poznati dokumenti o ekonomskom usponu gradova u anžuvinskom razdoblju, ipak je zaključio da se Ludovikova vlast

¹⁷ V. Rismundo, Pomorski Split XIV st. Notarske imbrevijature, Split 1954; A. J. Moskalenko, Remeslo i promysly v. g. Splita v XIII—XIV vv., Trudy istoriko-filologičeskogo fakulteta Voronežskogo gosudarstvennogo universiteta 38, 1955, 45—62; K voprosu o socialjno-ekonomičeskijh otnošenijah v Splita v XIV v., Vizantijskij vremenik XIII, 1958, 136—161; Dannie hroniki Fomy split-skogo o klassovoj borbe v Splita v konce XII — pervoj polovine XIII v., Slavjanskij sbornik I, Voronež 1958, 31—41.

nije nipošto pokazala boljom od mletačke i da je »Zadar napose bio ogorčen i razočaran« (123), — nimalo se ne brinući za vjerodostojnost takve ocjene.

Historiografija o srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima nalazila se, prema tome, u 50-im godinama na raskršću između tradicionalnih usmjerenja i novih nastojanja. Doduše, iredentistička historiografija postupno slabi, ustupajući već potkraj 50-ih godina svoje mjesto suvremenoj talijanskoj historiografiji i znanstvenom istraživanju plodnih veza koje stoljećima povezivahu dvije jadranske obale,¹⁸ ali je temeljitije istraživanje o srednjovjekovnim društvima u Dalmaciji bilo tek zacrtano kao zadatak budućnosti.

Pa ipak, upravo u 60-im godinama takva istraživanja pokazuju zastoje u našoj historiografiji i donose malo novih rezultata. Samo je Dubrovnik i njegov privredni razvoj, napose trgovačke veze sa zaleđem i mediteransko-jadranskim područjem, i dalje bio predmet marljiva istraživanja, pa su se na XIV st. odnosili radovi Bariše Krekića, Desanke Kovačević, Dušanke Dinić, Vinka Foretića i Ignacija Vojea.¹⁹ Brojnost i vrsnoća njihovih radova koji su otkrili golemu količinu podataka o privrednom razvoju srednjovjekovnog Dubrovnika upozorava na skromno zanimanje naše historiografije 60-ih godina za povijest drugih dalmatinskih gradova. Među radovima koji su tada značili širenje naših spoznaja o komunalnim društvima valja spomenuti dva: analizu splitskog srednjovjekovnog statuta u knjizi Antuna Cvitančića »Pravno uređenje splitske komune po statutu iz 1312. godine« (Split 1964), čime je nastavljeno suvremeno istraživanje komunalnih statuta, započeto »Statutom zadarske komune iz 1305. godine« Ivana Beučića,²⁰ i kraći prilog Jakova Stipišića »Inventar zadarskog trgovca Mihovila iz arhiva sv. Marije i njegovo značenje za kulturnu povijest Zadra« (1967), poradi upozorenja na do tada gotovo neupotrijebljeni postupak u proučavanju intelektualnih struktura XIV stoljeća.²¹

U uvjetima istraživačkog zastoja u hrvatskoj historiografiji, skupina sovjetskih povjesničara, prije svih M. M. Frejdenberg, V. Zaharov i N. Manančikova, počinje se od sredine 60-ih godina sve više zanimati privrednim i društvenim razvojem dalmatinskih gradova u srednjem vijeku, napose u XIII i XIV stoljeću. Između 1965. i 1980. spomenuti su autori objelodanili nekoliko desetaka rasprava i priloga o dalmatinskim gradovima.²² Dok se N. Manančikova zanimala razvojem Dubrovnika, a V. Zaharov agrarnom poviješću srednjovjekovnog Zadra, dotle su istraživanja M. M. Frejdenberga bila tematski najšira, protežući se na probleme privrede i društva u gra-

¹⁸ Usp. ediciju »Per una storia delle relazioni tra le due sponde adriatiche«, Quaderni dell'Archivio storico pugliese 7, Bari 1962, u kojoj je Pier Fausto Palumbo objelodanio uvodni, programatski članak »Per un Codice diplomatico dei rapporti tra le due sponde adriatiche« (7—15), usmjeravajući njime kasnija istraživanja i suradnju talijanskih i jugoslavenskih povjesničara.

¹⁹ Usp. popis literature o kasnosrednjovjekovnom Dubrovniku u knjizi I. Vojea, Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku, Sarajevo 1976, 351—356.

²⁰ Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci II, 1954, 493—781.

²¹ Zadarska revija XVI, 1967/2—3, 184—192.

²² O radovima sovjetskih povjesničara usp. T. Raukar, Historiografija hrvatske povijesti u srednjem vijeku, HZ XXXI—XXXII, 1978—79, 14—16; isti, O izvorima i historiografiji za povijest Zadra u XV st., isto, 299—302.

dovima od Zadra do Splita. Knjiga M. M. Frejdenberga, »Derevnja i gorodskaja žiznj v Dalmaciji XIII—XIV vv.« (Kalinjin 1972) imala je obilježja sinteze, pa najbolje odražava metodološka usmjerenja sovjetske historiografije o srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima.

Na početku 70-ih godina razvoj komunalnih društava u Dalmaciji ponovno postaje važnim istraživačkim područjem u našoj historiografiji, ali se istodobno očituju i prvi rezultati u kretanju prema složenijim metodološkim postupcima. Pristupa se temeljitijem istraživanju gospodarskog razvoja. U radnji »Prilog poznavanju sistema prihoda dalmatinskih gradova u XIV stoljeću«, Tomislav Raukar analizira porezni sistem komunalnih društava, a u prilogu »Zadarska trgovina solju u XIV i XV stoljeću« jedan od najvažnijih oblika trgovine dalmatinskih gradova u srednjem vijeku.²³ Ignacij Voje, pak, u knjizi »Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku« (Sarajevo 1976), primjenom kvantitativne metode, prvi put u našoj historiografiji donosi statistički pouzdane podatke o trgovini jednog od dalmatinskih gradova u XIV st., usmjeravajući na taj način budući rad na njihovoj gospodarskoj povijesti.

Težnja prema sintezi i sabiranju historiografskih rezultata o srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima izražena je u knjigama: »Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku« Nade Klaić (Zagreb 1976) i »Zadar u srednjem vijeku do 1409.« Nade Klaić i Ive Petriciolija (Zadar 1976). U prvoj je veoma iscrpno opisan cjelokupan razvoj dalmatinskih gradova, napose njihova privredna, društvena i kulturna povijest, dok je u drugoj razvoj srednjovjekovnog Zadra obrađen tematski znatno šire nego u Brunellijevoj sintezi iz 1913, jer je, usporedo s političkim, ocrtan i gospodarski, društveni i kulturni razvitak grada. Pažljivo je obrađena razvojna dinamika Zadra u XIV st., s težištem na društvenom usponu u anžuvinskom razdoblju, što je bilo važno i zbog sasvim drugačijih ocjena o tom razdoblju u radovima V. Brunellija i G. Prage. God. 1980. tiskana je u Zagrebu »Povijest Dubrovnika do 1808« Vinka Foretića, prva iscrpna i sustavna sinteza o povijesti Dubrovnika u našoj historiografiji. Knjiga, pak, Dušanke Dinić-Knežević: »Položaj žena u Dubrovniku u XIII i XIV veku« (Beograd 1974) bila je apsolutna novost u našoj historiografiji, u metodološkom pogledu prvo izrazito odvajanje od tradicionalnih usmjerenja koja su se uvijek kretala od politike prema gospodarstvu i društvu, i to sa stajališta cjeline komunalnog društva. Autorica je, nasuprot tome, svoju pažnju usmjerila prema, u nas jedva poznatom, svijetu pojedinca u srednjovjekovlju, otkrivajući jedan posve zanemareni historiografski vidokrug.

c) Nova usmjerenja

Utvrđujući, dakle, zbir rezultata i razvojni luk historiografije o dalmatinskim gradovima u kasnom srednjem vijeku, mogli bismo zaključiti da su gotovo svi zadaci koje je tradicionalno istraživanje moglo postaviti bili

²³ HZ XXI—XXII, 1968—69, 343—370; Radovi Filozofskog fakulteta, Odsjek za povijest 7—8, Zagreb 1969—70, 19—79.

ispunjeni. Još u Luciusovim radovima, a pogotovo u velikim sintezama hrvatske povijesti, politički je razvoj obalnog pojasa bio podrobno istražen. Jednako su bili temeljiti rezultati proučavanja upravnih struktura u komunama. Pažljivo je ocrtan i razvoj društvenih klasa, kao cjeline, a dijelom i gospodarska povijest komuna, pa istraživač danas raspolaže upravo golemom količinom podataka. Istraživanja o drugim područjima komunalnog razvoja, napose širok raspon intelektualnih struktura, od lingvistike, preko povijesti umjetnosti, graditeljstva i urbanizma, do povijesti književnosti, također su bila veoma bogata i plodna.²⁴

Pa ipak, historiografski je rad obilježavala međusobna odvojenost istraživačkih područja koja su pretežno, napose u historiografiji do sredine ovog stoljeća, obrađivana izvan njihove uzajamne ovisnosti. Pa i sve intenzivniji rad na gospodarskoj i društvenoj povijesti dalmatinskih gradova u poratnoj historiografiji, uključujući tu i istraživanja sovjetskih povjesničara, najčešće je izdvajao privredu i društvene klase, ostavljajući po strani svu složenost društvenog razvoja. Zbog toga je temeljni zadatak historiografije na današnjoj razini istraživanja integracija razvojnih područja i slojevitost njihova tumačenja. Istraživanja, na primjer, o romansko-slavenskim dodirima i prožimanju nisu samo lingvistička kategorija nego i važna podloga za objašnjavanje razvoja društva. Tek ta razvojna cjelovitost može ocrtati proces sazrijevanja i razvojnu dinamiku komunalnih društava. Osim toga, da bi se razvoj komunalnih društava uopće mogao objasniti, takvo se istraživanje mora temeljiti na stajalištu da je dalmatinski grad, unatoč neospornim posebnostima, samo dio općenita razvoja grada na evropsko-mediteranskom području. Razvojni kriteriji evropskog grada u srednjem vijeku istodobno su uporišta za ocjenu komunalnih društava u Dalmaciji. Zbog toga se razvoj dalmatinskih gradova mora tumačiti u sklopu razvijenih veza s okolnim društvima, o čemu već sada postoje dragocjena istraživanja, napose o migracijskim gibanjima.²⁵ I najzad, istraživanja se ne smiju ograničiti samo na cjelinu komunalnog društva, jer je i njih same sastavljao pojedinac čiji je odnos prema kolektivu često bio opterećen nesigurnošću opstanka. Ni historiografija ne može zanemariti tu važnu pojavnost srednjovjekovnog društva: pojedinac između slobode i ovisnosti, u traganju za oblicima vlastite sigurnosti unutar i, što je redovito bilo teže i bolnije, izvan društvenih zajednica.

Zbog toga se ni ovaj prilog neće iscrpnije zaustaviti na onim područjima komunalnog razvoja koja su u historiografiji već pažljivije obrađena (poli-

²⁴ To su radovi: A. Badurine, C. i J. Fiskovića, V. Gortana, E. Hercigonje, V. Jakić-Cestarić, Lj. Karamana N. Kolumbića, M. Kombola, J. i T. Marasovića, I. Petriciolija, M. Preloga, Vj. Štefančića i V. Vratovića.

²⁵ F. Gestrin, *Gospodarske povezave jugoslavanskih dežela in Italije v 15. in 16. stoletju*, *Istorijski časopis* 1971, 155—163; Dušanka Dinić-Knežević, *Prilog proučavanju migracija našega stanovništva u Italiju tokom XIII i XIV veka*, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* XVI/1, 1973, 39—62; ista, *Migracije stanovništva iz bližeg zaleđa u Dubrovnik u XIV veku*, *Jugoslavenski istorijski časopis* 1—2, 1974, 19—42; F. Gestrin, *Migracije iz Dalmacije u Marke u XV i XVI stoljeću*, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 10, Zagreb 1978, 395—404.

tičke prilike, komunalna uprava, tijek društvenih pokreta, agrarni odnosi itd.). Zadaćom su mu one pojavnosti u odnosima pojedinca i kolektiva koje više-manje izmiču našoj pažnji, dakle materijalne i intelektualne strukture u kasnom srednjovjekovlju, unutar kojih je njihovo egzistencijalno, svakodnevno traganje bilo postavljeno i koje su određivale njegov ishod.

2) RAZVOJNI PREDUVJETI

Razlike u razvojnim razinama komunalnih društava u Dalmaciji u kasnom srednjem vijeku, na koje je historiografija dijelom već i upozorila, a koje se sve izrazitije očitavaju pri temeljitijem razlaganju njihova postupnog sazrijevanja, plod su razlika u njihovim razvojnim preduvjetima. Privredni i društveni razvoj komunā rezultat je uzajamna djelovanja geoprirodnih značajki i oblika političke vlasti. Opseg i proizvodna površina distrikta, vrste proizvodnje i sustav veza veoma utječu na razvojni doseg društava, ali su i obilježja političke uprave njihov važan činitelj. Promjene u odnosima: komuna — politička vlast stvaraju upravo u XIV st. jaku razvojnu dinamiku na obalnom pojasu, napose između pojedinih komuna. U toj uzajamnosti geoprivredne su značajke trajniji činitelj, manje podložan promjenama, dok su izmjene političkih vlasti dinamičan, često i odlučniji, faktor koji koči ostvarenje geoprirodnih prednosti ili pak omogućava njihov rascvat.

a) Prostorne odrednice

Distriktualni prostor temeljna je geoprivredna oznaka dalmatinskih gradova u srednjem vijeku i podloga za razlike u stupnju razvijenosti njihovih društava. Gradovi su se razlikovali smještajem, površinom i ekonomskom važnošću distriktualnih područja, a različit je bio i njihov postanak i razvoj. Napose su razvojne razlike uočljive između kopnenih komuna, od Zadra do Dubrovnika i Kotora, s jedne, i gradova koji su se razvili na otocima, s druge strane. Pa ni pojedini dijelovi distrikta unutar jedne komune nisu se razvijali jednakom brzinom i u jednakim okolnostima: širenje distrikta prema zaleđu u kopnenim komunama bilo je mnogo sporije i teže od širenja komunalnog područja prema moru i otočju. Zato je u sklopu prostornog oblikovanja komuna bio osobito složen razvoj kopnenih dijelova distrikata u gradovima na obali. Na taj razvoj utjecala su dva činitelja u uzajamnom djelovanju: 1) prirodno-zemljopisni preduvjeti i 2) političke vlasti u gradskom zaleđu.

Sve su dalmatinske komune bile smještene duž planinskih lanaca koji su obalu odvajali od zaleđa. Ali, dok su neki gradovi (Šibenik, Dubrovnik, Kotor) planinskim preprekama bili pritiješnjeni uz more, u drugima su se one otvarale u plodna zaleđa. Osobito je bio povoljan smještaj Zadra. Daleko od vijenaca Velebita, široko mu je kopneno zaleđe omogućavalo nesmetano ši-

⁸⁶ T. Raukar, Zadar u XV stoljeću, Ekonomski razvoj i društveni odnosi, Zagreb 1977, 15—18, 37—51.

renje distrikta, dovršeno upravo na početku XV st., s anžuvinskim razdobljem kao važnom etapom.²⁶ I na trogirsko-splitskom području odmiču se Kozjak i Mosor od obale i stvaraju, površinom doduše ograničen, ali vrsnim zemljištem ispunjen prostor od Trogira do Žrnovnice. Veći dio toga plodnog zaleđa pripadao je splitskom distriktu, ali ga komuna nikada nije uspjela proširiti preko planinskog lanca u zaleđe. Nasuprot splitskoj komuni, Trogir prelazi planinski bedem i svojem distriktu priključuje dio krševita zaleđa u srednjovjekovnoj Hrvatskoj.²⁷ Veoma je sličan i razvoj šibenskog distrikta: podignut na škrtom, kamenitom terenu uz obalu, Šibenik je upravo morao svojim distriktom, kao i Trogir, obuhvatiti dio hrvatskog zaleđa.²⁸ Razvoj, pak, dubrovačkog teritorija bio je nešto drugačiji, srodan oblikovanju splitskog distrikta. Dubrovnik svojim teritorijem nije nigdje dublje prodirao u susjedno zaleđe, ali ga je širio uzduž obale ispod planinskog hrpta (Slansko primorje 1399; Konavli 1419, 1427), pa je, najzad, njegov teritorij bio najveći u Dalmaciji.²⁹

Kopneni dijelovi gradskih distrikata stvarali su se u dugom, tegobnom razvoju, u složenim odnosima s političkim vlastima zaleđa (Zadar, Dubrovnik), ponekad i u međukomunalnim sukobima (Trogir i Split), što zauzima čitava stoljeća njihove povijesti. U dugom trajanju, od ranosrednjovjekovnih agera koji su bili polazišta komunalnim distriktima, do kasnoga srednjeg vijeka, gradski su teritoriji potpuno oblikovani do kraja prve četvrtine XV stoljeća. Najveći distrikti, zadarski i dubrovački, najviše se šire prema zaleđu upravo potkraj toga razdoblja, od sredine XIV do sredine prve polovice XV stoljeća.

Širenje komunalnih teritorija prema moru i otočju bilo je jednostavnije i brže. Budući da je više ovisilo o prirodno-zemljopisnim značajkama istočno-jadranske obale, nego o utjecaju političkih vlasti, većina je komuna već u ranom srednjem vijeku stvorila otočki dio distrikta, uklapajući u njegov opseg dio otočja koji im je bio prirodno usmjeren (Zadar — zadarsko otočje; Split — Šolta; Dubrovnik — Elafiti). Otočki dio zadarskog distrikta najvjerojatnije je već tada bio posve oblikovan.³⁰ To vrijedi i za, opsegom skroman, splitski distrikt, prigušen neposrednom blizinom trogirskog teritorija i neretljanskih otoka (Brač, Hvar). Dubrovnik je bio sasvim izuzetan, jer tek u XIII i XIV st. stvara glavninu otočkog posjeda. Jednako je bio izniman i sukob između Zadra i Šibenika oko graničnih otoka na početku XIV stoljeća.³¹ Pokušaj, pak, Splita da na samom početku anžuvinskog razdoblja (1358) razbije bračko-hvarski bedem, koji mu je otežavao nesmetano komuniciranje s Jadranom, uklapanjem otoka Brača u svoj distrikt, nije donio ploda.³²

²⁷ P. Andreis, Povijest grada Trogira I, Split 1977, 297—325; Vj. O ma š i ć, Topografija Kaštelanskog polja, Split 1978; isti, O naseljima trogirskog teritorija, u: Andreis, Povijest grada Trogira II, Split 1978, 89—96.

²⁸ K. Stošić, Sela šibenskoga kotara, Šibenik 1941.

²⁹ Forčić, Povijest Dubrovnika 1.

³⁰ Klaić-Petricioli, Zadar, 64—65.

³¹ isto, 296.

³² Novak, Povijest Splita I, 173—174.

Dalmatinski grad, prema tome, izuzevši Dubrovnik, oblikuje otočke dijelove distrikta veoma rano, pretežno već u protokomunalnom razdoblju, dok se kopneni dijelovi dograđuju tek u XIV i na početku XV stoljeća. I ta razvojna suprotnost pokazuje da su komune u ranom srednjem vijeku bile usmjerene prema moru i otočju, gdje njihovo širenje nije bilo znatnije ograničeno. Gibanje prema kontinentalnom zaleđu istodobno je bilo tek u začetku, protežući se zatim kroz stoljeća.

Konačno oblikovani distrikti obalnih komuna veoma su se razlikovali površinom i ekonomskim značajkama. Dubrovački teritorij je zapremao površinu od gotovo 1100 km², dok je zadarski distrikt bio nešto manji, oko 900 km².³³ Nasuprot tako velikim distriktima, splitski je teritorij bio desetak puta manji, ali omjeri površina ipak nisu značili i jednake odnose ekonomskih vrijednosti. Konačno vrednovanje gradskih teritorija prije svega je ovisilo o njihovim proizvodnim obilježjima.

b) Razlike u proizvodnji

Temeljne vrste proizvodnje — vinogradarstvo, stočarstvo, ribarstvo i obrti — bile su zajedničke svim dalmatinskim gradovima, ali je njihov opseg bio različit u pojedinim komunama, što je ovisilo o površini distrikta i o vrsti zemljišta.

Usmjerenost prema vinogradarstvu u zemljišnoj proizvodnji bila je općenita, ali važnost vinove loze ipak u svim komunama nije bila jednaka. Zbog velikih površina zemljišta pod oranicama u kopnenom zaleđu, Zadar je, po red vinogradarstva, razvijao i ratarstvo, pa je zadarska proizvodnja žita u kasnom srednjem vijeku bila mnogo veća nego u drugim gradovima. Agrarna proizvodnja u splitskom distriktu imala je obrnute značajke. I Split je, dođuse, proizvodio nešto žita; štoviše, komuna je 1359. posebnom reformacijom pokušala zaustaviti podizanje novih vinograda.³⁴ Unatoč tome, u splitskom agraru u potpunosti je prevladavalo vinogradarstvo i voćarstvo, zbog prostorne skučenosti mnogo intenzivnije nego u velikom zadarskom distriktu.

Omjeri distriktualnih površina i vrste zemljišta bitno su utjecali na razvoj stočarstva. Veliki krševiti prostori, napose na otocima, bili su veoma pogodni za razvoj zadarskog stočarstva. Druge komune nisu imale tako povoljne preduvjete, premda je stočarske proizvodnje bilo u svim distriktima. I ribarstvo je bilo sastavnim dijelom svih komunalnih privreda, ali je u nekim dijelovima obalnog pojasa ipak bilo napose razvijeno (Hvar, Vis, zadarsko otočje). Obrti su u XIV st. proizvodna djelatnost koja je najravnomjernije razvijena u dalmatinskim gradovima.

Spomenute vrste proizvodnje, prema tome, očituju stanovite kvantitativne razlike, ali one nisu bitnije utjecale na stupanj gospodarske važnosti komuna. Samo one privredne djelatnosti koje su se izrazito odvajale od zajedničke

³³ D. Roller, Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke Republike od XIII. do XV. stoljeća, Zagreb 1955; Raukar, Zadar u XV stoljeću, 16—18.

³⁴ J. Hanel, Statuta et leges civitatis Spalati, Zagreb 1878 [dalje: St. Spal.], 283.

proizvodne podloge postajale su činiteljem ekonomskih razlika među istočno-jadranskim društvima. Ekonomski najjači dalmatinski gradovi u XIV st., Dubrovnik i Zadar, imali su najveće distrikte, ali svoj gospodarski uspon ipak nisu temeljili samo na toj prostornoj odrednici, nego i na proizvodnim prednostima prema drugim komunama. Rudno bogatstvo zaleđa veoma je utjecalo na ekonomski razvoj Dubrovnika, dok je podvrgavanje paških solana vlastitoj privredi omogućilo uspon zadarskom društvu u anžuvinском razdoblju.

c) Sustavi gospodarskih veza

Istočna obala Jadrana bila je u kasnom srednjem vijeku, u geopolitičkom i geoprivrednom pogledu, smještena na jednom od najvažnijih područja Sredozemlja. U XIV i XV st. to je osjetljiv i važan komunikacijski prostor evropsko-mediteranske privrede. Jadranskim prostorom ukrštavaju se dva sustava ekonomskih veza: uzduž Jadrana, kojim vodi trgovački put Srednja Evropa — Venecija — Levant, te okomito na njegovu obalu, od balkanskog zaleđa prema Italiji. U stjencištu takva sustava ekonomskih veza nalazio se dalmatinski grad.³⁵

Način uklapanja pojedinih komuna u taj sustav veza, napose u najvažniji smjer: zaleđe — istočna obala — zapadna obala Jadrana, ovisio je o ekonomskoj razvijenosti komune i zaleđa, te o njezinom zemljopisnom smještaju, ili drugim riječima: komunikacijsko usmjerenje gradova ovisilo je o vrsti proizvodnje, odnosno o stupnju potražnje za komunalnim proizvodima na jadranskom prostoru, ekonomskim značajkama zaleđa i, najzad, o zemljopisnoj prikladnosti komune za sustav veza. Spomenuti činitelji određuju intenzitet dodira između komunalnih privreda i susjednih područja.

Otočke komune bile su slabije povezane s balkanskim zaleđem, nego gradovi na obali. Brač, Hvar ili Vis oslanjali su se u svom razvoju uglavnom na vlastitu agrarno-stočarsko-ribarsku privredu, pa su zbog toga pripadali tipu geoprivredno »zatvorenih« društava. Njihova je trgovina bila okrenuta prema jadranskom bazenu, dok su veze s balkanskim zaleđem bile znatno slabije razvijene. Otoci, prostorno udaljeni od kontinentalnog pojasa, ne vrše ulogu ekonomskog posrednika u jadranskom sustavu veza, jer posredničku važnost stječu, najvjerojatnije već u ranom srednjem vijeku, prikladnije smješteni gradovi na obali.

Komune na obali, od Zadra do Dubrovnika i Kotora, bile su geoprivredno »otvorenim« društvima. U svom gospodarskom razvoju većina se od njih nije ograničavala na vlastitu proizvodnu podlogu, nego je ravnotežom između kopnenih i pomorskih komunikacija povezivala balkanski s jadranskim prostorom. Obalne komune izrazita su trgovačka središta kasnoga srednjeg vijeka, ali je među njima ipak bilo razlika u oblicima veza sa zaleđem. Gradovi s malenom proizvodnom površinom distrikta i oskudnom ponudom vlastite robe (Split) ili pak gradovi s ekonomski važnim zaleđem (Dubrovnik) čvršće su bili vezani s balkanskim područjem. Ekonomski odnosi sa

³⁵ Raukar, Zadar u XV stoljeću, 15, 28, 254 i ondje navedena literatura.

zaleđem i posredništvo u jadranskoj privredi važan su element njihova razvoja. Stoviše, trgovci i obrtnici iz dalmatinskih gradova, prije svih dubrovački, izravno i djeluju u balkanskom zaleđu.³⁶ Nasuprot Splitu i Dubrovniku, kojih su veze s balkanskim zaleđem u XIV st. ponajprije posredničke, bilo da se izvoze dragocjene kovine iz Bosne i Srbije prema evropskom tržištu, bilo da se u zaleđe uvoze otmjeni predmeti s evropskog zapada, Zadar je u odnosu s balkanskim zaleđem unosio vlastitu i pašku sol. U kasnom srednjem vijeku sol je važan predmet jadranske trgovine. Upravo u XIV st. zadarski trgovci je prodaju širom Jadrana, a potkraj anžuvinog razdoblja, trgujući solju preko Drijeva i Bršanika, uključuju se u ekonomske komunikacije Bosna — jadransko područje.³⁷

d) Demografsko gibanje

Rijetka su razvojna područja koja su bila toliko važna u oblikovanju komunalnih društava u kasnom srednjem vijeku, a o kojima istodobno tako malo znamo, kao što su demografske promjene. Nesigurnost u zaključivanju posljedica je krajnje oskudnosti izvornih podataka koji u čitavu razdoblju do oko g. 1500. ne omogućavaju kvantitativno određivanje. Točni podaci o broju pučanstva u nekim gradovima potječu tek iz prve četvrtine XVI st., kada Zadar ima oko osam, a Split oko pet tisuća stanovnika.³⁸ Škrtost podataka podjednako zamagljuje i razvoj obalnih društava i promjene u kontinentalnom zaleđu koji su u ekonomsko-demografskom pogledu uzajamno najuže povezani. Razlaganje o demografskom razvoju gradova nije otežano samo nepostojanjem statističkih podataka o broju komunalnog stanovništva, nego i oskudnim poznavanjem agrarno-demografskih prilika u kontinentalnom pojasu između 1100. i 1400. Malo znamo o odnosu: zemljišna produktivnost — nepogode i oskudica (glad) — gibanje stanovništva, na čitavu prostor od Drave do Jadrana između XII i XV stoljeća. Zbog toga se ne može s potpunom sigurnošću odgovoriti na pitanje: kakav je bio demografski razvoj gradova između 1300. i 1400, te koliko je on u skladu s ekonomsko-demografskim promjenama na evropsko-mediteranskom prostoru, pa se moramo ograničiti na određivanje temeljnih usmjerenja u demografskom razvoju komunalnih društava.

Pri takvom istraživanju koje, doduše, ne utvrđuje broj pučanstva u komunama, ali upozorava na općenite demografske promjene, upotrebljavamo, u komparativnoj analizi, podatke o ekonomskom razvoju dalmatinskih gradova, njihovim prostornim, urbanističkim značajkama, upravnoj strukturi komuna i migracijama stanovništva. Prema tim podacima utvrđujemo ovakvu shemu o preduvjetima demografskih gibanja (v. prilog 1).

Svakako, u takvoj je shemi najteže odrediti demografske omjere ili gornju granicu u broju stanovništva, jer, kako je istaknuto, nema statističkih po-

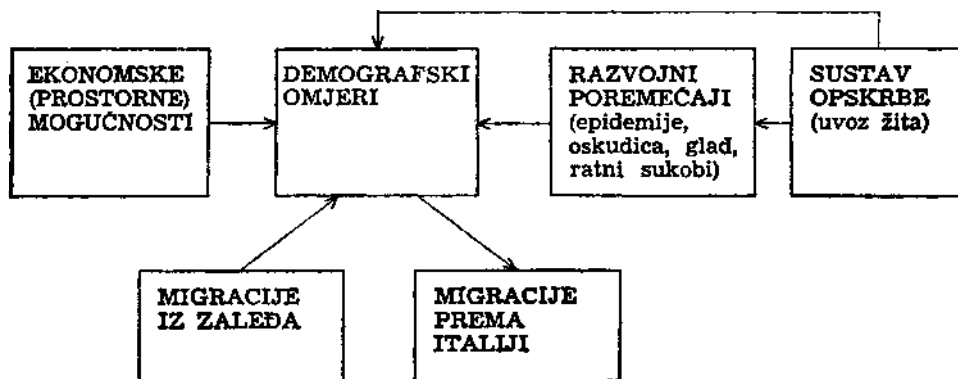
³⁶ Desanka Kovačević, Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni, Sarajevo 1961; ista, Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo 1978.

³⁷ Raukar, Zadarska trgovina solju.

³⁸ isti, Zadar u XV stoljeću, 22—25.

Dalmatinski grad (XIV—XV st.):
preduvjeti demografskih gibanja

Prilog 1.

dataka za XIV ili XV stoljeće. Bilo je pokušaja procjene o broju stanovništva u nekim komunama. Praga je, na primjer, smatrao da je u XIV st. splitska komuna imala između osam i deset tisuća stanovnika, od čega je 1/3 ili oko 3.000 ljudi živjelo u samom gradu.³⁹ Čini se, ipak, da je ta procjena o broju stanovnika grada preniska, napose ako pretpostavljeni broj usporedimo s podatkom iz početka XVI st., kada Split ima oko 5.000 stanovnika.⁴⁰ Teško bismo smjeli pretpostaviti da je broj pučanstva u Splitu između 1400. i 1500. porastao za oko 2.000, čak ako bismo uzeli u obzir pojačane migracije XV st. u prvom periodu turskih ratova. Vjerojatnije je da je u XIV st. broj splitskog stanovništva bio nešto veći, možda oko 4.000, razumije se u prosjeku, zanemarujući za sada posljedice kuge 1348. Broj od 4.000—5.000 stanovnika mogli bismo odrediti kao gornju granicu ekonomskih i demografskih mogućnosti kasnosrednjovjekovnog Splita. Demografski omjeri Zadra bili su viši: demografski maksimum Zadra u XIV i XV st. kreće se oko brojke od osam tisuća stanovnika. Budući da je demografski razvoj Zadra u sredini XIV st. potvrđen političkim poremećajima, posljedice kojih ne možemo točnije odrediti, smijemo pretpostaviti da je u tom stoljeću broj zadarskog pučanstva bio, u prosjeku, nešto manji. Dubrovnik je u demografskom pogledu bio bliži Zadru, a Šibenik Splitu, dok su svi drugi dalmatinski gradovi (Trogir, Rab, Hvar, Korčula) brojem stanovništva bili manji; svakako nisu imali više od dvije do tri tisuće stanovnika, pri čemu je prva brojka vjerojatnija.

³⁹ Praga, Testi volgari, 42.

⁴⁰ Približan broj stanovnika utvrđen je prema broju odraslih ljudi (da fatti) u Splitu 1525 (S. Ljubić, Commissiones et relationes venetae II, Zagreb 1877, 16) i koeficijenta (odnos broj pučanstva — odrasle osobe) 4.32 u Splitu u drugoj pol. XVI stoljeća.

⁴¹ Prema Edith Ennen, srednji gradovi su imali 2.000—10.000 stanovnika, a mali 500—2.000 (Die europäische Stadt des Mittelalters, cit. prema tal. prijevodu: Storia della città medievale, Roma-Bari 1978, 210).

Dalmatinski su gradovi u kasnom srednjem vijeku u demografskom pogledu pripadali srednjim i malim gradovima, prema kvantitativnoj tipologiji evropskoga grada u tom razdoblju.⁴¹ Budući da je golema većina evropskih gradova imala do 5.000 stanovnika, dalmatinski se grad u potpunosti uklapao u demografske omjere srednjovjekovne Evrope. Razumije se, brojem stanovnika daleko je zaostajao za velikim evropskim gradovima, napose u susjednoj Italiji.⁴²

Jednako zanimljiv element demografskog razvoja bili su i prostorni omjeri dalmatinskih gradova. Dalmatinske komune su i urbanom površinom bile više-manje jednake prosječnim evropskim gradovima, ali su time još više zaostajale za velikim talijanskim gradovima, negoli brojem pučanstva.

Površina kasnosrednjovjekovnog Splita iznosila je oko 7,5 ha (civitas vetus = nešto više od 4 ha; civitas nova ili burgus = oko 3,3 ha). Trogir je bio još manji: civitas vetus oko 3 ha, burgus oko 2,5 ha, pri čemu je u XIV st. samo jedan njegov dio bio naseljen; ukupna površina grada je bila oko 4,5 ha. Samo se Zadar odvajao velikom urbanom površinom: grad oko 28 ha i burgus oko 18 ha, ukupno oko 46 ha. Odnos između približne urbane površine i pretpostavljenog, također približnog, broja stanovništva u dalmatinskim gradovima svjedoči o visokoj demografskoj gustoći. Ilustracije radi, evo podataka o Firenzi na početku XIV st.: grad je imao površinu od 620 ha i oko 100.000 stanovnika.⁴³ U Splitu i Trogiru je u XIV st. na 1 ha živjelo oko 600 stanovnika, dok je u Firenzi taj broj bio mnogo manji, oko 160, a u nekim razvijenim gradovima evropskog sjevera još manji: Bruges 81, Gand 100.⁴⁴ I gustoća naseljenosti, pored ekonomskih mogućnosti, pokazuje da su i Trogir i Split u XIV st. dosegli gornju razinu demografskih omjera, što, po svoj prilici, vrijedi i za većinu drugih komuna. Samo je Zadar bio iznimka svojom velikom urbanom površinom i niskom gustoćom naseljenosti (oko 170 stanovnika na 1 ha), koja je, na primjer, bila jednaka onoj Firenze.

Istraživanje o negativnim činiteljima demografskih gibanja još više je ispunjeno nesigurnošću i oskudnošću izvorne građe — bilo o razvojnim poremećajima u gradovima, bilo u njihovu zaleđu. To onemogućava donošenje sasvim sigurnih zaključaka o odnosu između razvojnih usmjerenja dalmatinski — evropski grad u XIV stoljeću. U prvom redu, ne poznajemo bolje razvoj agrarnih društava u gradskom zaleđu (srednjovjekovna Hrvatska i Bosna) između 1300. i 1400. Ne možemo točnije odgovoriti na pitanje o njihovim razvojnim tegobama. Smijemo, dakako, pretpostaviti da su se i na tom dijelu balkanskog zaleđa zbivali poremećaji kao u Srbiji i Makedoniji, gdje je 1307. zavladała velika glad.⁴⁵ Takva pretpostavka nije dovoljna za sigurnije ukla-

⁴¹ Još 1928. J. Kulischer je isticao da je »pretežna većina gradova brojila sigurno manje od 5.000 stanovnika« (Opća ekonomska povijest I, Zagreb 1957, 172), ali je E. Ennen postavila stroži kriterij zaključkom da je 90—95% svih evropskih gradova u srednjem vijeku imalo manje od 2.000 stanovnika (n. dj., 210). Procjene R. Lopeza manje su oprezne i, čini se, manje prihvatljive (Rođenje Evrope, Zagreb 1978, 239—240).

⁴² D. Waley, *The Italian City-Republics*, cit. prema tal. prijevodu: *Le città-repubblica dell'Italia medievale*, Torino 1980, 30.

⁴³ Ennen, n. dj., 211.

⁴⁴ Dinić-Knežević, Prilog proučavanju migracija, 51.

panje srednjovjekovne Hrvatske i Bosne u pojam evropske agrarne krize XIV st., ali je, s druge strane, potkrepljuje postupni porast migracije prema zapadnoj obali Jadrana.⁴⁶

Poznavanje poremećaja u obalnim komunama u XIV st. jedva da je nešto opsežnije. Doduše, odavno su poznati podaci o velikoj epidemiji kuge koja je zahvatila Dalmaciju g. 1348, ali je upotreba tih podataka ograničena. Temeljiti je proučeno samo djelovanje kuge u Dubrovniku, jer su i dubrovački izvori iz sredine XIV st. dobro sačuvani.⁴⁷ Sasvim je sigurno da je Dubrovnik u prvoj pol. 1348. pretrpio teške gubitke, ali su njihove procjene u historiografiji (6 do 10 tisuća), čini se, ipak pretjerane.⁴⁸ Podaci o epidemiji kuge u Splitu još su manje određeni. O njoj govori jedan odlomak u kronici A Cutheisa, ali je taj prikaz posve medijevalno literaran i općenit. Cutheis samo kaže da su »mnogi plemići i bezbrojni splitski pučani onih dana umrli«, ali je, dakako, nemoguće takav izričaj brojčano odrediti.⁴⁹ Kazivanje A Cutheisa ne može se potkrijepiti niti notarskim spisima, jer za period 1345—1357. nisu sačuvani, a najstariji zapisnici splitskog vijeća potječu iz 1352. Iz godine kuge u Splitu sačuvan je samo popis prihoda i rashoda splitske komune (travanj 1348—veljača 1349), ali u tim popisima nema nikakva nagovještaja o posljedicama kuge niti su ubilježeni kakvi troškovi koje bismo mogli vezati za epidemiju.⁵⁰ Znači li to, možda, da je kuga u Splitu vladala samo u početku 1348? Uza sve to, Cutheisov, doduše uopćen, prikaz moramo prihvatiti kao svjedočanstvo o posljedicama crne smrti u Splitu 1348. O drugim gradovima znamo još manje. Pavao Andreis je sačuvao, u Povijesti grada Trogira, još neodređeniji i kronološki pogrešan podatak da je u Trogiru »bolest bješnjela godine 1344. sve do godine 1348«, što ne može biti točno, jer se kuga u Dalmaciji pojavila tek potkraj 1347, ali ga ipak smijemo upotrijebiti barem za zaključak da je epidemija pogodila i Splitu bliski Trogir.⁵¹ Za druge gradove, na primjer Zadar ili Šibenik, ne znamo ništa pouzdano, niti to je li ih epidemija 1348. uopće zahvatila, premda se to čini veoma vjerojatnim. Je li kuga doprla do otočnih komuna i je li se proširila dublje u zaleđe? Takva pitanja, vrlo važna za određivanje društvene dinamike na obalnom pojasu u XIV st., ostaju bez odgovora.

Veoma je oskudno i poznavanje drugih vrsta nepogoda na obalnom pojasu, na primjer gladi. A Cutheis kaže da je nakon kuge u Splitu zavladao glad; iako je ne datira, čini se da glad u splitskoj komuni koja je napose pogodila najniže slojeve pučanstva, kako to i Cutheis ističe, moramo smjestiti u prvu polovicu 1349. To je jedan od rijetkih podataka o gladi i oskudici u komunama u XIV st. koji se može vremenski odrediti, ali je posve sigurno

⁴⁶ Gestrin, Migracije iz Dalmacije, 396—397.

⁴⁷ Jireček, Romani u gradovima Dalmacije, 114, 124—131; Dušanka Dinić, Uticaj kuge od 1348. na privredu Dubrovnika, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu V, 1960, 11—33.

⁴⁸ D. Dinić, Uticaj kuge, 14, bilj. 16.

⁴⁹ Legende i kronike, Split 1977, 193.

⁵⁰ Historijski arhiv u Zadru [dalje: HAZ], Splitski arhiv [dalje: SA], sv. 3, sveščić 2.

⁵¹ Andreis, Povijest grada Trogira I, 89.

da je oskudica žita bila neprekidna prijetnja komunalnim društvima, s ograničenim agrarnim područjem i skromnom proizvodnjom žita. Na to upućuje i stalna briga svih dalmatinskih komuna, od Zadra do Dubrovnika, za kupovanje žita, što je bio jedan od najvažnijih zadataka gradskih uprava, pa komunalni statuti upravo žitnoj politici posvećuju veliku pažnju. Ne bi trebalo u takvim nastojanjima vidjeti nešto iznimno, svojstveno samo dalmatinskim gradovima. Zabrana izvoza žita nalazi se, na primjer, općenito u statutima talijanskih komuna koje su iz svojih *contada* mogle dobiti i do 40% potrebna žita.⁵² Zabrane izvoza i neprekidno nabavljanje žita u susjednim regijama bili su nužan preduvjet za opstanak komunalnih društava u Dalmaciji jer su gradovi iz svojih *dăstrikata*, izuzevši možda Zadar, dobivali najviše 1/5 potrebna žita. Upravo žitna politika komuna u čitavom kasnom srednjem vijeku jedan je od pozitivnih činitelja u demografskim gibanjima na obalnom pojasu.

Sve što je netom rečeno o demografskom razvoju dalmatinskih gradova pokazuje da se poradi nedostatka točnih, statističkih podataka ne može posve sigurno riješiti pitanje o odnosu komunalnih društava prema demografsko-ekonomskoj krizi evropskog XIV st., ali se pažljivim razlaganjem može odrediti njegovo temeljno usmjerenje. Počeci krize na evropskom prostoru pojavljuju se već potkraj XIII st. i to je ponajprije bila agrarna kriza koja se očitovala kao oskudica hrane, napose žita.⁵³ Ekonomska depresija XIV st., pojačana crnom smrću 1347—1350, izazvala je osjetno smanjenje broja stanovništva u Evropi. Prema jednoj procjeni, stanovništvo se na evropskom Zapadu smanjuje između 1300. i 1350. od 73 na 51 milijun, a između 1350. i 1400. na svega 45 milijuna.⁵⁴ Neke, nešto manje oprezne, procjene drže da se broj stanovništva u Evropi za epidemije kuge 1347—1350. smanjio za oko 1/3, ili da je Evropa od 100 izgubila 30 milijuna stanovnika.⁵⁵ Takve je procjene teško uspoređivati s demografskim odnosima u dalmatinskim gradovima, jer se ne može sa sigurnošću reći, smanjuje li se broj stanovnika u komunama već u prvoj pol. XIV st., odnosno je li evropska kriza uopće utjecala na demografska gibanja na našem prostoru. U izvorima nema uporišta za takav zaključak. Štoviše, ako bismo i uvažili historiografski zaključak, barem dijelom opravdan, da su komune, od Trogira do Dubrovnika, pretrpjele 1348. znatne demografske gubitke, ipak neki drugi činitelji u razvoju komunalnih društava upućuju na ocjenu da su gradovi te gubitke razmjerno brzo nadoknadili u tijeku druge polovice XIV stoljeća.

To su ponajprije podaci o jakim migracijskim gibanjima iz zaleđa prema obali, na što upozoravaju građa notarijata i sve jača kroatizacija gradova u

⁵² G. Duby, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval*, cit. prema tal. prijevodu: *L'economia rurale nell'Europa medievale*, Roma-Bari 1976, 452—453; Waley, n. dj., 97.

⁵³ Duby, n. dj., 452 i dalje; B. H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa (500—1850)*, cit. prema tal. prijevodu: *Storia agraria dell'Europa occidentale (500—1850)*, Torino 1972, 193; J. Le Goff, *Srednjovekovna civilizacija zapadne Evrope*, Beograd 1974, 137—140; D. Hay, *Europe in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, London 1977, 31—34.

⁵⁴ van Bath, n. dj., 109—110.

⁵⁵ Kulischer, n. dj., 136; C. M. Cipolla, *Storia economica dell'Europa pre-industriale*, Bologna 1974, 25

XIV stoljeću. Migracije iz dalmatinskih gradova prema Italiji počinju u tom stoljeću, iako tada još nisu tako jake kao u XV st., izuzevši preko Dubrovnika prema južnoj Italiji.⁵⁶ Dakako, ni gibanje stanovništva iz zaleđa prema obali nije u XIV st. moglo biti tako opsežno kao u nesigurnom XV st., ali se ipak smije izraziti oprezna pretpostavka da su demografski, a i ekonomski, preduvjeti u dalmatinskim gradovima bili povoljniji u XIV stoljeću. Ekonomski polet anžuvinskog razdoblja privlači došljake iz zaleđa i, što je najvažnije, pruža im mogućnost da se u gradovima i njihovim distriktima i zadrže. S time je u skladu i urbanistički razvitak nekih komuna. Predgrađa (burgus) Splita i Trogira ograđuju se bedemima upravo u XIV stoljeću. Podizanje bedema najvažniji je kriterij za zaključak o stvarnom širenju gradskog prostora, što komune sigurno ne bi činile u uvjetima neke jače demografske depresije.⁵⁷

Ako bismo svemu dodali najzad i izrazit gospodarski polet u većini dalmatinskih gradova, čini se da bismo smjeli zaključiti, unatoč nepostojanju točnih podataka o broju stanovništva u gradovima, da se demografska dinamika komunalnih društava u Dalmaciji između 1300. i 1400. razlikovala od demografskog razvoja u zapadnoj i srednjoj Evropi. Gradovi na istočnoj obali Jadrana imali su vlastito demografsko gibanje. Oslonjeni na agrarna područja kontinentalnog zaleđa, odakle su im pristizale migracijske struje, gradovi su, unatoč gubicima u doba kuge 1348. i za epidemijâ koje su nakon nje slijedile, održavali demografsku ravnotežu u svom razvoju. Štoviše, ne smije se posve isključiti ni pretpostavka o postupnom porastu broja stanovnika između 1350. i 1400, dakle i nakon »crne smrti« 1348.

e) Društva i političke vlasti

U oblikovanju razvojne dinamike komunalnih društava u kasnom srednjovjekovlju utjecaj je političkih sustava bio vrlo velik, na nekim ključnim točkama istočnojadranske obale upravo odlučan (Zadar). To je posebnost dalmatinskoga XIV stoljeća. Ekonomska dinamika dalmatinskih gradova između 1300. i 1400 (1409) uvelike se poklapa s promjenama u odnosima komuna — političke vlasti.

U prvoj pol. XIV st. utjecaj političkih sustava na razvoj komuna još nije bio tako uočljiv. Venecija do oko g. 1330. proširuje svoju vlast nad istočnom obalom Jadrana, ali razvoj komunalnih društava i dalje pokazuje vlastita usmjerenja. Ugovori sa Zadrom (1313) i o »zaštiti« s Trogirom, Šibenikom (1322) i Splitom (1327) ne sadrže neka izrazitija gospodarska ograničenja. Osiguravanje političkih i strateških uporišta u dalmatinskim gradovima jedini je cilj Venecije do sredine XIV stoljeća. Tada počinje novo razdoblje u sukobu oko jadranskog prostora između Republike i Anžuvina. Prvi znak promijenjenih odnosa na istočnom Jadranu je novi zadarski ustanak protiv Venecije 1345—46. što završava mletačko-zadarskim mirom, nakon kojega su temeljito pro-

⁵⁶ Gestrin, Migracije iz Dalmacije, 396; Dinić-Knežević, Prilog proučavanju migracija.

⁵⁷ T. Raukar, Cives, habitatores, forenses u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima, HZ XXIX—XXX, 1976—77, 145—147.

mijenjeni i ekonomski odnosi između Zadra i Venecije. Novi carinski sustav iz g. 1347. i dva ugovora o soli (Venecija—Zadar i Venecija—Pag) 1352. bitno su pogoršali ekonomski položaj Zadra i uvjetovali njegov privredni застој.⁵⁸ U tom desetljeću između sloma zadarskog ustanka (1346) i mira u Zadru (1358) nijedna se od dalmatinskih komuna nije nalazila u tako podređenom ekonomskom položaju prema Veneciji kao zadarska. Položaj Zadra između 1347. i 1358. anticipira, u oštrijem obliku, gospodarsku politiku Mletačke republike nakon 1409.

Ludovikova politička integracija kontinentalnog i obalnog pojasa hrvatskih zemalja g. 1358. otvara novu razvojnu etapu komunalnih društava. Nasuprot razlikama u ekonomskom položaju prije 1358. sve su komune uklopljene u jedinstven anžuvinski sustav. U izmijenjenim političkim prilikama oslobađaju se geoprivredne značajke dalmatinskih gradova, a prednosti nekih (Zadar) dolaze do puna izražaja. Ekonomski uspon obilježava komunalna društva sve do povratka mletačke vlasti u Dalmaciji 1409.

3) EKONOMSKA DINAMIKA

a) *Ekonomsko ustrojstvo komuna*

U historiografiji je već istaknuto da druga pol. XIV i početak XV st. znače vrhunac u razvojnom luku komunalnih društava u Dalmaciji, ali da je njihov gospodarski uspon plod oduljeg sazrijevanja.⁵⁹ Počeci tog procesa sežu već u ranosrednjovjekovno, protokomunalno razdoblje kad se postupno sve jasnije oblikovao svijet gradskih zajednica, ali nedostatak izvora onemogućuje bilo kakav određen sud o tome. Nužnost gospodarskih veza prema kopnu i moru samo je vrlo vjerojatna pretpostavka. Izvori o gospodarskom razvoju gradova postaju od XII st. sve brojniji i određeniji: od sredine tog stoljeća počinje se stvarati sustav ugovora o prijateljstvu kojima su Dubrovnik, Zadar, Trogir i Split utvrdili mrežu ekonomskih veza na širokom prostoru, od balkanskog zaleđa, preko Jadrana do Italije.⁶⁰ Zato je XII stoljeće prva etapa u gospodarskom razvoju dalmatinskih gradova koji se otada uzdiže prema vrhuncu u anžuvinskom razdoblju, premda ekonomski uspon komuna možemo iscrpnije pratiti tek od druge pol. XIII st. kada su sačuvani najstariji svešćići dalmatinskog notarijata.

Ali, došavši do razdoblja kad možemo posegnuti za notarskim bilješkama (Trogir 1263, Dubrovnik 1278, Zadar 1279) utvrđujemo da je ekonomska fizionomija komuna već jasno određena, što znači da tu granicu privrednog sazrijevanja koju uvjetuje samo sačuvanost notarskih svezaka valja pomaknuti znatno niže, barem na čitavo XIII, a vjerojatno i na XII stoljeće. Već u drugoj pol. XIII st. Zadar, Trogir i Dubrovnik važna su ekonomska,

⁵⁸ Raukar, Prilog poznavanju sistema prihoda, 347; Zadarska trgovina solju, 24 (usp. bilj. 23).

⁵⁹ Raukar, Zadar u XV stoljeću, 281 i dalje.

⁶⁰ Novak, Povijest Splita; Klaić-Petricioli, Zadar u srednjem vijeku; Foretić, Povijest Dubrovnika 1.

prvenstveno trgovačka, središta. Kreditna trgovina Dubrovnička ima znatan opseg već potkraj XIII stoljeća. Zadarska privreda se već na prijelomu XIII i XIV st. oslanja na — prema otočju oblikovani, a prema kopnu znatno prošireni — distrikt i paške solane, pa zadarski trgovci već tada raznose sol duž dalmatinske, a vjerojatno i prema talijanskoj obali Jadrana. Jedna, pak, trogirski kompanija iz g. 1272. posjeduje kapital od 6.800 mletačkih libara, što iznenađujuće svjedoči o ranom i jakom ekonomskom usponu trogirski komune.⁶¹ O Splitu i njegovoj privredi u tom razdoblju jedva da nešto možemo reći jer nisu sačuvani notarski spisi, ali se posve sigurno i ta komuna već tada uklapala u gospodarsku dinamiku istočnojadranske obale; na to upućuju i trgovački ugovori Splita s jadranskim gradovima (Pisa 1169) i vladarima zaleđa (Stefan Nemanja, potkraj XII st., odnosno brijunski privilegij o slobodi trgovanja u Bosni iz 1302).⁶²

Prema tome, već u tom razdoblju koje se proteže do sredine XIV st. jasno se očituju razlike u ekonomskoj strukturi i gospodarskom usmjerenju komuna. Dubrovnik i Split, a i neke druge komune sa skromnijom proizvodnom podlogom (Trogir), povezuju se sa zaledem.⁶³ Zadar se oslanja na vlastitu proizvodnju (paške i zadarske solane) i postaje središte jadranske trgovine solju.⁶⁴ Ekonomske posebnosti komuna ipak se potpuno oblikuju tek u izmijenjenim okolnostima anžuvinskog razdoblja, kada se sabiru svi preduvjeti koji omogućavaju potpun razvoj geoprivrednih značajki komuna.

U privrednom rastu dalmatinskih gradova nakon 1358. nisu podjednako sudjelovali svi elementi njihove ekonomske strukture. Štoviše, politička mletačko-anžuvinska promjena nije gotovo ni utjecala na neke privredne djelatnosti, barem ne izravno. Zemljišna proizvodnja ne pokazuje neke bitnije razlike u svojem opsegu između prve i druge polovice XIV st., premda je u anžuvinskom razdoblju bilo pojava koje su mogle utjecati na taj opseg. U drugoj pol. XIV st. znatno se širi zadarski distrikt prema kopnenom zaleđu, čime je bila povećana i agrarno-proizvodna podloga zadarske privrede. S druge strane, anžuvinski fiskalizam, kao i, u jačem obliku, mletački nakon 1409, nije uvijek bio dovoljno osjetljiv za ekonomska stajališta komuna. God. 1366. Ludovikov činovnik Baltazar Sorba odlučuje da u Zadar uveze strano vino, što izaziva zadarske prosvjede jer je uvoz pogađao komunalno vinogradarstvo.⁶⁵ Uza sve to, zemljišna je proizvodnja — to vrijedi i za stočarstvo i ribarstvo — zadržala više-manje nepromijenjenu važnost u ekonomskoj strukturi komuna kao njezina proizvodna podloga, ali nije mogla biti neki znatniji činitelj njihova ekonomskog rasta.

Bitnijih promjena nema ni u obrtničkoj djelatnosti gradova. Doduše, neki se obrti, kao brodogradnja, mastioničarstvo (bojenje tkanina), ili pak neki umjetnički obrti (graditeljstvo, zlatarstvo), brže razvijaju u uvjetima općemita

⁶¹ Voje, Kreditna trgovina, 189 i dalje; Raukar, Zadarska trgovina solju, 62—65; Mirković, Ekonomski odnosi u Trogiru, 40—45.

⁶² CD II, 124 (1169); VIII, 27 (1302); M. Đinić, Tri povelje iz spisa Ivana Lučića, Zbornik Filozofskog fakulteta III, Beograd 1955, 69—94; Novak, Povijest Splita.

⁶³ CD IX, 296.

⁶⁴ Raukar, Zadarska trgovina solju.

⁶⁵ CD XIII, 519—521.

društvenog uspona, ali, u biti, većina obrtnih grana zadržava sve ranije značajke: nerazvijenu tehnologiju, skroman opseg proizvodnje i oskudnu mogućnost prodaje. Zbog toga se rad obrtnika u anžuvinском razdoblju često dopunjuje drugim oblicima privredne djelatnosti, što dokazuje da obrtnička privreda, uzeta u cjelini, ostvaruje skromnu akumulaciju.

Stupanj gospodarskog rasta komunalnih društava u XIV st. odražava zato najbolje središnji dio njihove ekonomske strukture: trgovačko-pomorska i financijska djelatnost. Osobit napredak između 1358. i 1409. u uvjetima privredne autonomnosti komuna, pokazuju: 1) gradovi koji su posjedovali bogatu proizvodnu podlogu, ali koja prije 1358. nije mogla doći do izražaja zbog političkih ograničenja (Zadar) i 2) komune koje su u svom zaleđu imale znatna prirodna bogatstva (Dubrovnik) ili, drugim riječima, gradovi koji se u drugoj polovici XIV st. uključuju u veliku balkansko-jadransku trgovinu.

b) Stupanj gospodarskog rasta

Najnovija su istraživanja (I. Voje, 1976) potvrdila ranije mišljenje da je Dubrovnik, po opsegu i komunikacijskoj širini robnog prometa, bio najznatnije trgovačko središte na istočnom Jadranu u XIV stoljeću. Ali, ako bismo pokušali utvrditi stupanj gospodarskog rasta među komunalnim društvima, napose prema gibanju trgovačkog prometa, prednost, bez dvojbe, pripada Zadru, jer nijedan drugi grad ne očituje između 1300. i 1400. tako nagli ekonomski uspon. Proširujući istraživanje o stupnju gospodarskog rasta — fundamentalno pri ocjeni o razvojnoj dinamici komunalnih društava — i na druge dalmatinske gradove, mogu se utvrditi tri temeljna razvojna modela:

A) komuna s veoma izraženom ekonomskom dinamikom i visokom razinom gospodarskog razvoja (Zadar)	} jak utjecaj političkih promjena
B) komuna sa slabije izraženom ekonomskom dinamikom i skromnijim opsegom gospodarskog razvoja (Split)	} slabiji utjecaj
C) komuna sa slabije izraženom ekonomskom dinamikom i visokom razinom gospodarskog razvoja (Dubrovnik)	} političkih promjena

U takvoj razdiobi većina dalmatinskih gradova, po svoj prilici, pripada modelu B, iako se zbog oskudnosti izvornih podataka za XIV st. teško može točnije pratiti njihov gospodarski razvoj, pa o stupnju njihova privrednog rasta smijemo izraziti samo približne procjene (Trogir, Šibenik). Na isti način pretpostavljamo da su geoprivredno »zatvorena« društva na otocima u XIV st. zabilježila najmanji gospodarski rast i to zbog toga što nije bilo potrebnih preduvjeta za neku izraženiju ekonomsku dinamiku: političke mletačko-anžuvske promjene nisu uopće mogle znatnije utjecati na agrarno-stočarsko-ribarsku podlogu njihove privrede. Modeli, pak, A i C izdvajaju se iz cjeline komunalnih društava XIV st. gospodarskom razinom, ali se međusobno razlikuju stupnjem promjena u svojem privrednom razvoju.

Gospodarska djelatnost Dubrovnika također pokazuje promjene i rast u tijeku XIV st., ali ona ipak nije bila obilježena tako naglim skokovima

kao trgovačka djelatnost Zadra. Promjene u iznosima dubrovačke kreditne trgovine rezultat su poremećaja koji se zbivaju *izvan* Dubrovnika (ekonomske krize i politički poremećaji u susjednim područjima), izuzimajući epidemije kuge, napose 1348, dok je ekonomska dinamika Zadra posljedica promjena koje se zbivaju *unutar* komune, nakon mletačko-anžuvinskog sukoba, pa su zbog toga i gospodarske promjene dublje i zamjetnije.

Opseg dubrovačke kreditne trgovine do kraja trećeg desetljeća XIV st. ne prelazi iznos od 100.000 perpera, a zatim, između 1331. i 1335, raste do oko 200.000 perpera. U pedesetim godinama opseg kreditne trgovine se smanjuje, ali 1359. ponovo dostiže iznos od oko 200.000 perpera. Slično je i njezino gibanje u 60-im godinama, ali nakon pada opsega, iznos kreditne trgovine ponovo 1368. prelazi 200.000 perpera. Potkraj XIV st. opseg kreditne trgovine viši je od 300.000 perpera (1395: 313.891 perper), ali se između 1401. i 1405. giba od oko 180 do oko 270 tisuća perpera.⁶⁶

Neosporno je, dakle, da se u XIV st. mijenja opseg dubrovačke kreditne trgovine. Između 1300. i 1400. raste od oko 100 do oko 300 tisuća perpera, a u nekim razdobljima naglo pada, na primjer 1337—39. na oko 60.000 perpera (1338. na samo 48.438 perpera), poradi bankrota trgovačkih i bankarskih kuća u Firenzi.⁶⁷ Ali, takvo smanjenje opsega kreditne trgovine u Dubrovniku bilo je privremeno, pa je nakon takvih padova redovito slijedio nov uspon. Upravo zbog toga kreditna trgovina u Dubrovniku u XIV st. pokazuje razvojnu ravnomjernost. Velike političke promjene u sredini XIV st. i anžuvinska integracija nisu naglo i primjetno djelovale na opseg kreditne trgovine, kao što je to bilo u anžuvinskom Zadru. Nove političke okolnosti na Jadranu u drugoj pol. XIV st. djeluju u Dubrovniku polaganije, ali temeljitije: one mu, u stvari, omogućavaju gibanje prema usponu XV i XVI stoljeća. Druga polovica XIV st. čvrsto je uklopljena u cjelovit privredni razvoj Dubrovnika, u postupni rast do 1358, s jedne, i u period konačnog rascvata u XV i XVI st., s druge strane, nasuprot Zadru čiji je privredni razvoj neravnomjeran, s kulminacijom upravo u anžuvinskom razdoblju.

Ekonomski razvoj Zadra u XIV st. sastoji se od tri, međusobno jasno odijeljena, perioda, s uočljivim promjenama u privrednom intenzitetu i s velikom ovisnošću o političkom odnosu komuna-vrhovne vlasti.

Prvo razdoblje obuhvaća prvu pol. XIV st., do zadarskog ustanka 1345. Venecija tada ne stavlja neka veća ograničenja zadarskoj trgovini. Izvorna grada, doduše oskudno sačuvana, svjedoči o razvijenom robnom prometu, premda zadarski trgovci tada općenito posluju sa skromnim sredstvima. Kao primjer, neka posluži svešćić notara Nikole Ivanova, s imbrevijaturama od lipnja 1317. do lipnja 1318.⁶⁸ U tih 12 mjeseci notar je zabilježio 241 imbrevijaturu, od čega su 28 kreditni ugovori (11,62%). Najviši su iznosi: 320, dva puta po 340, 523 libre i 12 solda, te 640 libara (ostatak duga za tkanine).⁶⁹ U istom svešćiću zabilježeno je 7 ugovora o trgovačkim društvima, ali ta-

⁶⁶ Voje, Kreditna trgovina.

⁶⁷ isto, 200—201 i Tabela II.

⁶⁸ M. Zjačić-J. Stipišić, Spisi zadarskih bilježnika Ivana Qualis, Nikole pok. Ivana, Gerarda iz Padove, 1296—1337, Zadar 1969.

⁶⁹ isto, 110, 135, 150, 175, 181.

kođer sa skromnim ulaganjima: samo u dva društva uloženo je po 300 libara.⁷⁰ Tako stvorena predodžba o zadarskoj trgovini prilično je skromna. To je, po najprije, posljedica nepotpunosti postojećih podataka. Stvarno poslovanje zadarskih trgovaca ipak je bilo šire, nego što bi se moglo zaključiti prema visini novčan.h iznosa u kreditnim ugovorima ili ulaganjima u trgovačka društva. God. 1318. trojica Zadrana kupuju u Barletti 300 salma žita, a između 1326. i 1331. zadarski trgovci prevoze u Kotor 10 1/2 milijarija soli, a to su rijetki, slučajno sačuvani, podaci o jadranskom usmjerenju zadarske trgovine.⁷¹

U drugom razdoblju (1347—1358) opseg se zadarske trgovine, u sjeni mletačke ekonomske politike, znatno smanjuje. U notarskom sveščiću (listopad 1349—travanj 1350) zabilježena su, među 270 imbrevijatura, svega 4 ugovora o kreditnoj trgovini (samo 1,48⁰/o), s vrlo niskim iznosima (najveći: 100 libara). U sveščiću iz 1354. najviši je iznos u ugovorima o kreditnoj trgovini 367 dukata, ali se on odnosi na uvoz vina u Zadar.⁷²

U trećem razdoblju (1358—1409) koje obilježava ekonomska samostalnost komuna, privredni je život Zadra u općenitom i naglom usponu. Raste opseg kreditne trgovine, napose tkaninama i solju. Premda zadarska kreditna trgovina u anžuvinskom razdoblju još nije sustavno istražena, evo nekoliko primjera koji pokazuju apsolutni porast kapitala u zadarskim zadužnicama i omogućavaju usporedbu s iznosima u prvom razdoblju. God. 1384. jedna zadužnica za tkanine glasi na 2.150 dukata, a 1406. Juraj Rosa kupuje pravo na izvoz 60 milijarija soli za 3.000 dukata.⁷³ Jednako naglo raste i broj trgovačkih društava i količina uložena kapitala, napose između 1390. i 1405. U jednom notarskom sveščiću (1391—96) zabilježeni su ovi iznosi u kolegancijama: 500, 700, 1508, 2040 i 3.000 dukata, a u jedno trgovačko društvo ulaže se g. 1400. 3.500 dukata.⁷⁴ U odnosu na dva prethodna razdoblja porast opsega zadarske trgovine je visok.

Poradi slabije izražene ekonomske dinamike, splitska je trgovina XIV st. bila srodnija dubrovačkoj, ali je, dakako, svojim opsegom veoma zao-

Split: kreditna trgovina (1341—1369)

Prilog 2.

Godina	Mjesec	Broj zadužnica	Ukupni iznos (u dukatima)
1341.	listopad-prosinac	23	275
1342.	siječanj-svibanj	33	149
1344.	siječanj-travanj	23	492
1368.	siječanj-listopad	48	2.422
1369.	siječanj-prosinac	81	4.687

⁷⁰ isto, 98, 104.

⁷¹ isto, 176; Raukar, Zadarska trgovina solju, 63.

⁷² J. Stipišić, Spisi zadarskog bilježnika Franje Manfreda de Surdis iz Piacenze 1349—1350, Zadar 1977, 8, 79, 90 [dalje: SZB III]; HAZ, Spisi zadarskih notara [dalje: SZN], A. de Canterio, B. I, F. II, 23.

⁷³ HAZ, SZN, A. de Rivignano, B. I, F. I, 92; J. de Trottis, B. I, F. II, 97.

⁷⁴ isto, A. de Rivignano, B. II, F. VI, 34, 87, 114, 240, 259; F. VII, 175.

stajala za njom, kao i za zadarskom trgovinom. Stupanj privrednog rasta u Splitu u XIV st. manji je nego u Dubrovniku i Zadru, jer splitska komuna ne poznaje tako nagle skokove u ekonomskoj djelatnosti prije i poslije godine 1358, a pogotovo nema takva gospodarskog uspona potkraj XIV st. kao u Dubrovniku i Zadru. Unatoč tome, i opseg splitske trgovine primjetno raste u drugoj pol. XIV stoljeća. Evo sačuvanih podataka o opsegu splitske kreditne trgovine u sredini XIV stoljeća.

Navedeni podaci imaju, na žalost, ograničenu vrijednost jer su više-manje slučajno sačuvani. Oni za 1341—44. veoma su nepotpuni i odnose se samo na nekoliko mjeseci iz tih godina. Osim toga, to su imbrevijature koje bilježi samo jedan notar, Ivan Cove iz Ancone, što znači da je stvarni opseg splitske kreditne trgovine u predanžuvinskom razdoblju bio veći, budući da je u komuni istodobno djelovalo nekoliko notara. Podaci za 1368. i 1369. nalaze se u sveščićima triju notara, pa je i zbir o kreditnoj trgovini nešto potpuniji, iako nipošto cjelovit. I najzad, kreditna trgovina bila je samo jedan oblik splitske trgovine u sredini XIV st., pa niti cjeloviti podaci o zadužnicama ne bi mogli predočiti stvarni opseg trgovačkog poslovanja u Splitu. Dakako, i naprijed navedeni omjeri upućuju na zaključak o porastu trgovačkog prometa u Splitu nakon 1358. O tome svjedoči i kretanje iznosa u kreditnim ugovorima. God. 1341. najviši je zabilježen iznos 100 libara, a 1342. samo 40 libara, ali se 1344. pojavljuju i dvije zadužnice na 100 dukata. U zadužnicama iz 1368. iznosi su viši: 600 libara (dva puta) i 250 dukata (dva puta); 1369: 650, 700 i 900 libara, te 250 i 280 dukata.

Iz tog razdoblja sačuvani su, također nepotpuno, i podaci o trgovačkim društvima koji dopunjuju predodžbu o trgovini Splita u anžuvinskom periodu.

Split: trgovačka društva (1367—1369)⁷⁶

Prilog 3.

Godina	Mjesec	Broj društava	Uloženi kapital (u dukatima)
1367.	svibanj-prosinac	16	1.540
1368.	siječanj-listopad	22	2.636
1369.	siječanj-prosinac	32	9.547

Prosječni iznosi kapitala koji se ulažu u splitska trgovačka društva rastu prema kraju 60-ih godina kao i opseg kreditne trgovine: 1367. — 96 dukata; 1368. — 120 i 1369. — 298 dukata. Neka trgovačka društva posluju s prilično velikim kapitalima: 556, 1.151, 2.127 i 2.544 dukata (1368—69), ali je opseg ulaganja u splitska trgovačka društva ipak manji od ulaganja u

⁷⁶ Svi podaci o kreditnoj trgovini i trgovačkim društvima nalaze se u: HAZ, SA, sv. 1/1, 1/2, 6/2, 6/3, 7/1, 7/2, 7/3, 8/1. Oni se ovdje objelodanjuju prvi put, ali bez temeljitih analiza i s ograničenim ciljem, radi ilustracije o stupnju gospodarskog razvoja Splita u XIV stoljeću.

zadarska.⁷⁶ Sačuvana građa upućuje na još jednu značajku splitske trgovine u drugoj pol. XIV stoljeća. U uvjetima političke integracije obale i zaleđa splitski trgovci jačaju svoje veze s kontinentalnim pojasom, u prvom redu sa srednjovjekovnom Bosnom, a preko sajмова u Kninu uključuju se i u trgovačke komunikacije prema srednjovjekovnoj Slavoniji.⁷⁷ Opseg splitske trgovine u drugoj pol. XIV st. temelji se na njezinoj posredničkoj ulozi, a usklađen je s proizvodnim mogućnostima i potrošnim potrebama onog dijela kontinentalnog pojasa koji je bio usmjeren prema Splitu. I po toj posrednosti između balkanskog i jadranskog područja splitska je privreda tipološki srodna dubrovačkoj, a različita od zadarske.

Prema tome, sva tri razvojna modela, koja su ovdje osvijetljena samo općenitim podacima, pokazuju u XIV st. privredni rast, ali je njegov opseg u anžuvinskom razdoblju različit, usklađen s temeljito drugačijim preduvjetima u kojima su se te komune u kasnom srednjem vijeku razvijale.

c) Profit i reprodukcija

Visina i društvena razdioba profita, te reprodukcijско usmjerenje svakako pripadaju skupini onih pitanja koja su u nas dosadašnjim istraživanjima jedva dotaknuta, premda su nezaobilazna u nastojanju da se temeljitije objasne složena gibanja u komunalnim društvima. Zbog toga se ovdje mogu iznijeti samo općenite naznake u istraživanju tih pitanja.

U ekonomskom pogledu profit je plod stupnja akumulativnosti pojedinih privrednih djelatnosti, ali istodobno i važan činitelj u analizi razvoja društvenih klasa, pa i čitavih društava. Visina profita uvjetuje opseg i usmjerenja ekonomske reprodukcije, pa je u istraživanju komunalnih društava odlučno utvrđivanje odnosa: ekonomska podloga — profit/reprodukcija — oblikovanje društvenih klasa.

Odnos profit — reprodukcija, razumije se, ovisi ponajprije o geoprirodnim značajkama komunalnih društava. Važnost agrarne privrede i zemljišnog profita nije mogla biti jednaka u kasnosrednjovjekovnom Zadru i Splitu. Zadarsko društvo može u XIV st. stvarati velike zemljišne posjede koji postaju važno vrelo akumulacije.⁷⁸ U Splitu takve mogućnosti tada nema, pa je i zemljišni profit manji. Još je izrazitija razlika u stupnju produktivnosti u solanama. Zadarske društvene klase vladaju paškim solanama i između 1358. i 1409. iz trgovine solju izvlače velike profite. U tome im nije ravna nijedna komuna u Dalmaciji. S druge strane, Dubrovnik svoju akumulaciju temelji na rudnim prednostima zaleđa i pomorsko-trgovačkom posredništvu. Geoprivredna obilježja uvjetuju konačnu razvojnu razinu komunalnih društava, te opseg profita i reprodukcije.

⁷⁶ HAZ, SA, 6/2, 78'; 8/1, 28; 7/1, 22'; Rimondo, Pomorski Split, 56.

⁷⁷ Jedno trgovačko društvo, s kapitalom od 555 libara, sklapa se 1369. sa zahtokom da se roba odveze »ad festum sancti Bartholomei proxime venturi Teninum«, dakle u Knin i ondje proda (HAZ, SA, 8/1, 18').

⁷⁸ Raukar, Zadar u XV stoljeću, 109—150.

U čitavom srednjovjekovlju koje možemo pratiti izvorima, od XII/XIII st. dalje, zemljišni je posjed najvažniji dio ekonomske podloge u komunalnim društvima i njihova klasna odrednica. To je prvobitno i temeljno reprodukcijско usmjerenje. Političke promjene XIV st. utječu na nj samo neizravno. Zemljišni posjed ne gubi važnost u privredi Zadra niti u kriznim dijelovima XIV stoljeća. U povoljnim okolnostima nakon 1358. ekonomski se polet Zadra prije svega očituje u trgovačkoj i financijskoj djelatnosti, u kojima se ostvaruje najveći profit, ali zadarska komunalna elita, patricijat i građanstvo, upravo u tom razdoblju uspona znatno proširuje i zemljišni posjed. Zadarska oranica (ždrijeb) u prosjeku donosi vlasniku 10% profita, dok profitna stopa u vinogradarstvu može dosegnuti i do 25% vrijednosti zemljišta.⁷⁹ Dalmatinski agrar po tome, dakako, nije izniman, jer je to prosječan zemljišni profit na jadranskom području. U kasnosrednjovjekovnoj Toscani profit sa zemljišnog posjeda kreće se od 4—6% do 30%.⁸⁰

Napose je zanimljiv odnos između zemljišnog i trgovačkog profita, o čemu je sačuvano nekoliko primjera iz kasne anžuvinske etape. God. 1409. jedan Splitsanin potvrđuje da je primio dobit (lucrum) za treću godinu u iznosu od 100 dukata na kapital od 1.000 dukata, uložen u koleganciju. Profit, dakle, iznosi 10%. God. 1414. jednogodišnja dobit za kapital od 200 libara, također uložena u jedno trgovačko društvo, iznosi 25 libara, a profitna stopa 12,5%.⁸¹ Ako bismo sudili samo prema visini dobiti, morali bismo zaključiti da je profitna stopa u trgovini bila jednaka onoj na ždrijebu oranice, ali bi takva ocjena bila samo dijelom točna. Odnos između stupnja akumulativnosti u agraru i trgovini ovisio je i o brzini/obrtaju kapitala i robe. U spomenutim trgovačkim društvima obrtaj kapitala bio je spor, jer su društva imala višegodišnji rok. Ali, trgovačko je poslovanje najčešće imalo mnogo kraće trajanje i mnogo brži obrtaj kapitala, bilo da je riječ o izvozu robe ili o društvima sklopljenim na kraći rok. Ponekad je rok trajanja društva bio tek nekoliko dana. Splitsko trgovačko društvo, sklopljeno 20. VIII 1369, s ciljem odlaska u Knin i trgovanja na sajmu sv. Bartolomeja, gasi se već 27. VIII, nakon obavljena posla, tjedan dana kasnije.⁸² Dok je vlasnik ždrijeba oranice dobivao profit od 10% jednom godišnje, pa je obrtaj kapitala bio veoma spor, trgovac je s jednakim sredstvima mogao u istom roku ostvariti mnogo veći profit. Zbog toga je porast opsega trgovačkog prometa najpouzdaniji pokazatelj općega privrednog uspona. Zemlja i agrarna proizvodnja, unatoč tome, nikada ne gube svoju slojevitú važnost u oblikovanju komunalne privrede i društvenih klasa, pa razvoj trgovine redovito prati i širenje zemljišnog posjeda.

Odnos profitnih mogućnosti uvjetuje i smjerove reprodukcije. U ekonomskom gibanju: R — N — R, promet nekretninama, od kuća i zemljišta do solana, živ je u čitavom XIV st., pa čak i u onim razdobljima komu-

⁷⁹ isto, 284—285.

⁸⁰ J. Heers, *L'Occident aux XIVe et XVe siècles. Aspects économiques et sociaux*, cit. prema tal. prijevodu: *L'Occidente nel XIV e nel XV secolo. Aspetti economici e sociali*, Milano 1978, 220.

⁸¹ HAZ, SA, 11/E, 111; 11/G, 124'.

⁸² V. bilj. 77.

nalnog razvoja koja imaju očigledne stagnantne značajke (Zadar, 1347—58). Ali, u periodima s jačim gospodarskim rastom pojačava se ulaganje kapitala u trgovinu, pomorstvo i financijsko poslovanje. I ta kvalitativna promjena ovisna je o geoprivrednim obilježjima komuna: manje se primjećuje u komunama sa slabije izraženom ekonomskom dinamikom i ograničenim zemljišnim područjem (Split). Tipičan model takve promjene je anžuvinški Zadar, s visokim stupnjem gospodarskog rasta i veoma razvijenom proizvodnom podlogom (solane, zemljišta).⁸³

4) SAZRIJEVANJE DRUŠTAVA

a) Zrelost komune

U razvoju komunalnih društava XIV stoljeće nije obilježeno samo gospodarskim usponom, nego i konačnom zrelošću upravnih i klasnih struktura. Ekonomski rast, oblikovanje klasa i razvoj komunalne uprave sabiru se u XIV st. u jedinstven pojam njihove zrelosti. Dalmatinska komuna, kao dio srednjovjekovnog društva, dobila je konačne oznake. Takvom sazrijevanju XIII/XIV st. prethodi veoma dug razvoj, od ranoga srednjeg vijeka dalje.

Dalmatinska je komuna dio onog područja, uglavnom na obalama Mediterana, na kojemu su gradovi, u kontinuitetu s nekim oblicima kasnoantičkog razvoja, preživjeli tegobe ranoga srednjeg vijeka pripremajući se za doba evropske obnove.⁸⁴ I dalmatinska komuna slijedi opće razvojne zakonitosti evropsko-mediteranskog grada. Složena zbivanja na istočnoj jadranskoj obali, prije svega dodir romanskog i slavenskog svijeta i osjetljiv geopolitički smještaj gradova, unose u to gibanje mnoge posebnosti koje će stoljećima usmjeravati gradska društva, ali se ona svojim temeljnim značajkama nipošto ne izdvajaju iz razvojne cjeline koju obrazuje evropska komuna. Gradovi već u protokomunalnom razdoblju očituju težnju za društvenom i političkom zasebnošću, zajedničku svakoj komuni. U povijesnom razvoju na istočnom Jadranu komunalno je srednjovjekovlje sinteza zajedništva i suprotnosti u odnosima između grada i okolnih društava.⁸⁵

⁸³ Raukar, Zadar u XV stoljeću, 284—289.

⁸⁴ H. Pirenne, *Le città del Medioevo*, Roma-Bari 1977; isti, *Mahomet et Charlemagne*, tal. prijevod: *Maometto e Carlomagno*, Roma-Bari 1976, s kritičkim pregledom literature o »Pirennojvoj tezi« (O. Capitani); C. Violante, *La società milanese nell'età precomunale*, Roma-Bari 1974; H. van Werveke, *La nascita delle città*, *Storia economica* Cambridge 3, Torino 1977, 5—47; Ennen, n. dj.; Lopez, n. dj.; za stajališta sovjetske historiografije o evropskom gradu u ranom srednjem vijeku: L. A. Kotelnikova, *Italijanski grad ranoga srednevekovja i ego rolj v processe genezisa feodalizma*, *Srednie veka* 38, Moskva 1975, 100—115; S. M. Stam, *Nekotorye tendencii v sovremennoj buržuaznoj istoriografii srednevekovogo goroda*, isto, 72—83; u hrvatskoj historiografiji: N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971; M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1976, 227—262; M. Brandt, *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka*, Zagreb 1980, 143—171, 262—267.

⁸⁵ T. Raukar, *Društvene strukture dalmatinske komune u srednjem vijeku*, *Jugoslavenski istorijski časopis* 3—4, 1978, 102—110, i ondje navedena literatura.

Razvoj upravno-političkih struktura u dalmatinskim komunama također je sastavni dio evropske komunalne povijesti. U ocjeni, pak, razvojnih razina komunalnih društava prvenstveno je relevantna usporedba s talijanskim komunama i njihovim gibanjima poradi živih dodira i utjecaja koji već u protokomunalnoj etapi povezuju dvije jadranske obale. Takva usporedba upućuje na zaključak da dalmatinski grad u oblikovanju upravnih tijela od XII/XIII st. dalje, uza sve posebnosti i oslanjanje na postignuća protokomunalnog razdoblja, slijedi uzore talijanskih komuna u početnoj fazi njihova razvoja, ali u stanovitoj vremenskoj retardaciji.

Razvoj uprave u dalmatinskim gradovima u XII i XIII st. obilježava prijelaz iz upravne neodređenosti u stalnost djelovanja komunalnih organa. Prvi samostalni oblik komunalne uprave bio je konzulat, jer »u trenutku kad konzulat postaje stalna institucija, može se reći da je komuna rođena« (Waley). U Italiji se konzulat pojavljuje u posljednjem desetljeću XI st. (Pisa, Lucca, Milano, Genova, Arezzo), u dalmatinskim komunama stotinjak godina kasnije (u Dubrovniku već g. 1168).⁸⁶ Neke dalmatinske komune slijede i iduću razvojnu etapu talijanskih gradova, upravu potestata koji kao izborni komunalni činovnik ponegdje već od sredine XII st. zamjenjuje konzule, da bi u prvom desetljeću XIII st. takav tip uprave »postao više pravilom nego iznimkom«.⁸⁷ Zadar postavlja potestate na samom početku XIII st., dok splitska komuna dovodi 1239. za potestata Gargana de Arscindis iz Ancone.⁸⁸ Iduća razvojna etapa je stvaranje vijeća koja zamjenjuju zajednicu građana: umjesto tijela koje se neredovito sastajalo i čiji sastav nije bio utvrđen, vijeće postaje stalnim upravnim organom čiji će broj članova u tijeku XIII st. biti sve određeniji.

Komunalna upravna struktura bila je, prema tome, već u XIII st. oblikovana. Načelnništvo, doduše, uskoro ustupa mjesto ranijem sistemu kneštva, čije će imenovanje ovisiti o odnosu između komune i političkih vlasti (ugarško-hrvatski vladari, hrvatski feudalci, Venecija), ali to više nije bilo odlučno. U trenutku kad se u prvoj trećini XIV st. donose gradski statuti (izuzevši dubrovački koji nastaje već 1272), komunalna je uprava u svemu određena, a stvarna premoć patricijata potvrđena i zakonskim odredbama. Pravne se norme najzad kodificiraju u zreloj etapi komunalne povijesti. Razumije se, kodificiranje je također plod procesa dugoga trajanja koji samo završava na početku XIV st., nešto kasnije nego u Italiji, gdje neki gradovi već u XII st. imaju zbirke zakonskih odredaba, a nakon sredine XIII st. to je već uobičajena pojava. Otprilike istodobno i u dalmatinskim gradovima nastaju prvi popisi običajnog prava ili kapitulari (Split, Trogir).⁸⁹

⁸⁶ Waley, n. dj., 44; Ennen, n. dj., 130 i dalje; J. K. Hyde, *Society and Politics in Medieval Italy. The Evolution of the Civil Life, 1000—1350*, cit. prema tal. prijevodu: *Società e politica nell'Italia medievale*, Bologna 1977, 67—103; u hrvatskoj historiografiji: Nada Klaić, *Neki problemi srednjovjekovne povijesti Zadra*, Zbornik »Zadar«, Zagreb 1964, 132; ista, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 1976, 23; Klaić-Petricioli, n. dj., 167—172.

⁸⁷ Waley, n. dj., 56; usp. i Ennen, n. dj., 130.

⁸⁸ Klaić-Petricioli, n. dj., 172; F. Rački, *Thomas Archidiaconus, Historia salonitana*, Zagreb 1894, 119.

⁸⁹ Waley, n. dj., 62; Rački, *Thomas Archidiaconus, Historia salonitana*, 123—124.

Nalazeći se, dakle, na samom okrajku komunalnog, mediteranskog svijeta koji završava na istočnom Jadranu, dalmatinski gradovi do prve pol. XIV st. razvijaju sve tipične komunalne značajke. U pojam dalmatinskih komuna slijevaju se i »stara« i »nova« društva, i gradovi protokomunalnog razdoblja, razvijeni u sjeni bizantske vlasti, i kastrova s hrvatskog političkog teritorija kao što je Šibenik. Privredna je djelatnost bila više-manje jednaka i u jednim i u drugima, što znači da se u XII i XIII st. Šibenik nije gospodarski razlikovao od svojih susjeda, ali izjednačavanje komunalnih razina nije ipak bilo posve jednostavno, ni u odnosu prema političkim vlastima ni među samim gradovima. Šibenik tek 1298, uz pomoć Bribiraca, stječe civitet i postaje, u pravnom pogledu, gradom, nakon sukoba s Trogrom oko biskupa u drugom dijelu XIII stoljeća. Pag, naprotiv tek nakon 1300. počinje borbu za političko osamostaljenje od Zadra.⁹⁰ Iako bismo međukomunalnim sukobima mogli dodati najljepši i intenzitetom izniman primjer — rat Splita i Trogira u sredini XIII st., pa bi se moglo činiti da su takvi sukobi, kao u susjednoj Italiji, obilježavali rast komunalnih društava, ipak nije bilo tako. Dijelovi srednje i sjeverne Italije, napose doline rijeka Arno i Po, isticali su se gustom urbanizacijom i blizinom komuna i njihovih contada. Geopolitički smještaj komuna u Toscani, ali i gvelfsko-gibelinske razlike i prijelaz na sistem tiranija od sredine XIII st. dalje uvjetovali su brojne međukomunalne sukobe i stvaranje gradova-država koji su svojom teritoriju podvrgavali susjedne, slabije komune.⁹¹ Geopolitički odnosi dalmatinskih komuna bili su drugačiji. Budući da su bile smještene duž istočne jadranske obale, uz vijence Dinarida, a ne na zemljopisno zatvorenom području, kao što su bili gradovi u Toscani, dalmatinske su komune bile prostorno udaljene jedna od druge, izuzevši Trogir i Split, pa se nisu znatnije teritorijalno sukobljavale. Nakon trogirskog nasrtaja na Split i paljevine splitskog burgusa u srpnju 1244, povijest dalmatinskih komuna više ne poznaje takvih ratova ni poraza. Komune proširuju distrikte prema zaleđu, a ne duž obale. Pokušaji pomicanja privredne i teritorijalno-političke ravnoteže među komunama u XIV st. vezani su samo uz gradsko otočje (sukob Zadra i Šibenika za Žirje 1324; pretenzije Splita na Brač itd.), ali ne izazivaju bitnijih promjena. I najzad, dalmatinske komune XIV st. očituju jak utjecaj političkog vrhovništva (Venecija, Anžuvinci) koji uvjetuje zajedničku razvojnu ravnotežu i onemogućuje jače sukobe između gradova. Jedini primjer međukomunalnog antagonizma XIV st., zadarsko-paški, potpuno iščezava uspostavom mletačke vlasti 1409.

b) Vidokrug srednjovjekovlja

Dosegnuta zrelost komunalnih društava, potvrđena skupinom gradskih statuta u prvoj trećini XIV st., otvara važno i složeno pitanje o njihovim ideološkim strukturama. Kakav je bio idejni vidokrug gradskih društava, a če-

⁹⁰ Klaić, Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku, 435.

⁹¹ Waley, n. dj., 87, 170, 187; Hyde, n. dj., 213, 229; N. Ottokar, *Il Comune di Firenze alla fine del Dugento*, Torino 1974, 129—198; usp. i J. Burckhardt, *Kultura renesanse u Italiji*, Zagreb 1953, 10—75.

mu se očitovao komunalni mentalitet kasnog srednjovjekovlja i kakav je bio položaj komune u sustavu veza s okolnim društvima?

Sustavi veza komunalnih društava bili su slojeviti i različita dometa. Prvi krug veza temeljio se na komunalnoj svakodnevnici i svojim opsegom nije prelazio balkansko-jadranski prostor. Gospodarske veze glavine dalmatinskih gradova imaju raspon od balkansko-podunavskog zaleđa, preko jadranskog područja do Apeninskog poluotoka. To je svakodnevni ekonomski vidokrug gradova koji nešto znatnije prelazi samo dubrovačka pomorska trgovina XIV stoljeća.⁹² Migracijska gibanja, u podlozi kojih su se nalazili gospodarski poticaji, pokrivaju gotovo jednak prostor. Komunalna politička geografija ima sličan opseg, jer izražava praktične gradske interese. Domet političkog zanimanja Trogira i Splita u početku XIV st. pokazuju odredbe statutâ o komunalnim poslanicima i njihovim plaćama:

Split i Trogir: odredišta i plaće
 komunalnih poslanika (XIV st.)

Prilog 4.⁹³

Odredišta	Plaće	
	Split	Trogir
Jadranski prostor		
Venecija	12 solda dnevno	30 libara
Talijanska obala (od Ravenne do Apulije)	"	"
Istra	"	20 libara
Dalmacija	3 groša dnevno	5 solda dnevno
Trogir Omiš Šibenik otoci	7 solda dnevno + čamac ili konj	
Drač	12 solda dnevno	30 libara

Odredišta	Plaće	
	Split	Trogir
Kopneno zaleđe		
Ugarska (preko Drave do Dunava)	100 libara	40 libara
Slavonija (od Gvozda do Drave)	3 groša dnevno	20 libara
Hrvatska	"	5 solda + konj i sluga
Srbija (Rascia)	50 libara	————
Bosna	8 solda dnevno + konj	————

To su ona okolna područja s kojima su Split i Trogir održavali razvijene političke i gospodarske veze. Visina naknada usklađena je s geografskim omjerima. Ugarska, odnosno ugarski kraljevski dvor, i Srbija najudalje-

⁹² J. Luetić, Dubrovačka međunarodna pomorska djelatnost u XIV stoljeću, Rad 384, Zagreb 1980, 57—83.

⁹³ St. Spal., L. II, c. 45, Hanel, 42—43; I. Strohal, Statut i reformacije grada Trogira, Zagreb 1915 [dalje: St. Trag.], L. I. c. 78, 39.

nija su odredišta prvog kruga veza, kojima se približavaju talijanska obala Jadrana i Albanija.

Ali, daleko izvan dometa gospodarskih i političkih veza dopirao je krug intelektualnih komunikacija, dodirujući gotovo čitav evropsko-mediteranski svijet. Dakako, ni trgovački putovi nisu imali samo ekonomsku ulogu, jer su istodobno s prijevozom robe povezivali različita civilizacijska područja, obojaujući duhovne razine komunata. Danteovu »Božanstvenu komediju« posjeđuje u drugoj pol. XIV st. zadarski trgovac Mihovil, što ne može biti slučajno. Nasuprot, ipak, ograničenom opsegu putova kojima su se kretali trgovci iz dalmatinskih gradova, drugi oblici veza imali su mnogo dulji domet. Takvim bijahu hodočasnička putovanja.

Zapravo, o hodočasničkim kretanjima pripadnika dalmatinskih komunata znamo malo, ali sačuvani podaci, pretežno u oporukama, ne dovode uopće u sumnju zaključak da su i građani iz Dalmacije slijedili uobičajene hodočasničke magistrale kasnog srednjovjekovlja. U oporuci iz 1370. Splitski Andrija Prvošev ostavlja 25 dukata za hodočašće sv. Jakovu u Santiago de Compostela, u sjeverozapadnoj Španjolskoj, a 50 dukata za posjet svetim mjestima u Jeruzalemu. Zadarski graditelj Andrija protomajstora Dese polazi 1350. osobno na hodočašće u Rim, dok je zadarski plemić Mihovil Šoppe mnogo darežljiviji u svojoj oporuci iz 1413; na njegov trošak šalju se dva hodočasnika u Santiago de Compostela, četiri u Rim, a dva do Kristova groba u Jeruzalemu.⁹⁴ Raspon dalmatinskog hodočasništva jest čitav Mediteran, od sjeverozapadne Španjolske do Levanta i Palestine. Tako opsežna gibanja naših ljudi nužno su imala, pored vjerskih poticaja, i društvene, intelektualne aspekte. Jedva ih, dakako, možemo slijediti, ali je sasvim sigurno da su ona pomicala vidokrug komunalnih društava, u jednom svijetu u kojem su se nove spoznaje prvenstveno stjecale osobnim sudjelovanjem.

Važnim ishodištima intelektualnih spoznaja bila su i srednjovjekovna sveučilišta, prije svega u Italiji. Gotovo cjelokupan obrazovani sloj iz dalmatinskih gradova, brojčano dakako skroman, odlazi na talijanska sveučilišta barem već od XIII st., a vjerojatno i prije. Splitski arhiđakon Toma studirao je u prvoj četvrtini XIII st. u Bologni; drugo uobičajeno sveučilište za pripadnike komunalne elite XIV i XV st. bilo je ono u Padovi.⁹⁵ Veze s talijanskim sveučilištima i talijanskim gradovima utjecale su na oblikovanje misaonih i idejnih struktura u dalmatinskim komunama; one su stvarale intelektualnu osobnost vrhova gradskih društava.

Intelektualni vidokrug dalmatinske komune u sredini XIV st. ocrtan je u »Kronici« Mihe Madijeva, napisanoj oko 1358. U njoj se dodiruju dva kruga promatranja. Zamišljena je kao povijest careva i papa, pa i nosi naslov »Historia de gestis Romanorum imperatorum et summorum pontificum«, ali je njezina sadržajna struktura šira. Na samom početku »Kronike« zabilježena je vijest o padu Akona, zadnjeg križarskog uporišta u Palestini (1291), i to je njezin najudaljeniji prostorni doseg kojemu s druge strane odgovaraju neki podaci o zapadnoevropskoj povijesti. Težište je kroničareva zanimanja na

⁹⁴ HAZ, SA, 8/2, 100'; SZB III, 118; SZN, T. de Prandino, B. VI, F. I, 123; o hodočašćima: Le Goff, n. dj., 168.

⁹⁵ Klaić-Petricioli, n. dj., 337—346.

drugom, užem prostornom krugu — od Balkana i Podunavlja, preko Jadrana do Italije. U taj prostor Miha Madijev postavlja izlaganja o carevima i papama, ali ipak osobitu pažnju usmjerava prema onim povijesnim pojavama koje su više ili manje dodirivale komunalna društva. To su komunalna zbivanja i međukomunalni sukobi u susjednoj Italiji (Toscana, Marke) koje očigledno dobro poznaje, i djelatnost hrvatskih feudalaca u gradskom zaleđu. Italija i hrvatski feudanci središnje su teme Mihine »Kronike«. Italija je u Tominu i Mihinu stoljeću pozornica svjetske povijesti, područje na kojem se sukobljavaju carstvo i papinstvo, rađa evropska komuna. Zbog toga ona i zrači utjecajima, pa i prema istočnoj jadranskoj obali. Kroničar posvećuje mnogo prostora i Anžuvincima, njihovu dolasku u Split i Zagreb i dalje u Ugarsku. Opisuje zadarski ustanak protiv Venecije 1311. i mletačko-zadarski mir 1313. Najiscrpniji je, ipak, u bilježenju o zbivanjima u neposrednom gradskom zaleđu: to su tri znamenita poglavlja o Mladenu II Bribirskom, te vijest o sukobu između Splitsana i kliškog kneza Jurja. U samom središtu sadržajnoga kruga je grad Split i legenda o trojanskom podrijetlu Salonitanaca i splitskih građana. Miha Madijev, dakle, iz komunalne jezgre opisuje krugove svojih zanimanja, prvenstveno ih usmjeravajući prema okolnim društvima koja su neposredno utjecala na gradsku svakodnevicu.⁹⁶

Pa ipak — premda su krugovi veza koji su gradove spajali s okolnim društvima bili plodni i razvijeni, unatoč migracijama iz zaleđa koje su sve izrazitije kroatizirale gradska društva, komuna XIV st. duboko je usađena u svijet srednjovjekovlja. Ona, doduše, prihvaća u svoj krug došljake, otvara se trgovačkim vezama i intelektualnim utjecajima. Vezama s evropsko-mediteranskim i balkansko-podunavskim prostorom očituje otvorenost i zajedništvo s okolnim područjima. Ona slijedi civilizacijska gibanja mediteransko-evropskog prostora, ponekad u retardaciji, ali nikada ne ostaje izvan njegovih koordinata, premda je smještena na njegovim marginama. Iz slavenskog/hrvatskog zaleđa, pak, stoljećima preuzima svježe etničke poticaje. Uza sve to, unatoč otvorenosti, dalmatinski grad XIV st. zasebna je zajednica srednjovjekovnog društva. Zato se u komunalnim stajalištima i isprepleću zajedništva i suprotnosti kao neophodne i samo prividno nespojive značajke.

Suprotnost prema okolnim društvima najjače se očitovala u političkim idejama komune. Politički odnosi dalmatinskih gradova u XIII i XIV st. bili su složeni, često tegobni, pa se politička konstelacija na istočnom Jadranu nije uvijek mogla uskladiti s težnjom za komunalnom samostalnošću. Svijet političkih ideja komune stvarao se u konkretnim okolnostima na obalnom pojasa.

Političke ideje dalmatinskih gradova u XIII i XIV st. sastojale su se od dvije razine: one su izražavale program komunalne zasebnosti, a istodobno su bile klasna odrednica vladajućem sloju društva.

Kao što su i sama komunalna društva baština ranoga srednjeg vijeka, tako su i temelji njihove posebnosti postavljeni već u protokomunalnom razdoblju. Gradske zajednice već tada uređuju svoje odnose s društvima i vla-

⁹⁶ Legende i kronike, 153—184, i ondje navedena literatura, s komentarom V. Rismonda (153—157); usp. i Klaić, Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku, 214—215.

darima na kopnu i moru. Vladarski privilegiji na početku XII st. samo potvrđuju čvrst kontinuitet postojanja. U tijeku XII st. pojavljuju se u zaleđu komuna nova društva — srednjovjekovne države (Bosna, Srbija) i ojačale feudalne obitelji — koja uz Veneciju i Arpadoviće tvore politički svijet gradova. Istodobno cvate već i evropska komuna, dok talijanski gradovi žive u punoj komunalnoj zrelosti. Dalmatinski grad se pridružuje evropskoj komuni i praktičnom politikom i političkim idejama. U središtu ideološkog sustava je komunalni svijet, na okrajku sile ugrožavanja. Nazivi im se mijenjaju, od komune do komune, u skladu s trenutačnim okolnostima. U zaleđu Dubrovnika to su srpski i bosanski vladari i feudalc, u Zadru je to prijetela premoć Mletačke republike. U komunama, pak, od Šibenika do Splita odlučan razvojni faktor su hrvatski feudalc. Od kneza Domalda, nešto iza 1200, do pada Mladena II (1322) proteže se feudalno razdoblje dalmatinskih komuna u kojem se kristaliziraju stajališta komuna prema utjecaju feudalaca. Njihov međusobni odnos nije bio jednostavan. U politici prema feudalcima zaleđa komune su polazile od trenutačnog odnosa snaga. Obveze koje je postavljao feudalac-knez, komuna je doživljavala kao ograničavanje autonomnosti. Jednak stav izražavaju drugi gradovi prema ugrožavanju s mora. Sa stajališta komunalnih ideja, antagonizam između Splita ili Trogira i Bribiraca jednak je zadarsko-mletačkim suprotnostima. Po temeljnim političkim stajalištima, Tomina »Historia salonitana« i »Kronika« Miha Madijeva ne razlikuju se od spisa »Obsidio jadrensis«. Među njima, dakako, postoje velike stilističke razlike, a i politička su im usmjerenja drugačija — Toma arhiđakon i Miha Madijev izražavaju neprijateljstvo prema Bribircima, pisac »Obsidio jadrensis« žestok je protivnik Mlečana — ali je komuna idejno polazište u oba kroničarska sloja. Razlike u političkoj usmjerenosti posljedica su stvarnih okolnosti u kojima su se razvijali Split i Zadar u XIII i XIV stoljeću. »Obsidio jadrensis« izražava onaj antagonizam koji je zadarski patricij osjećao spram Venecije od sredine XII do početka XV stoljeća. Splitski patricijat, pak, u komuni, koju u tom razdoblju nije uopće ugrožavala mletačka vlast, usmjerava komunalno načelo protiv feudalaca iz zaleđa.

Ideološka je struktura splitskog kroničarstva XIII/XIV st., dakako, mnogo složenija. Ona izmiče jednostavnim tumačenjima, jer njezinu složenost ističu dvije značajke: 1) emotivna pretjeranost i stilska kićenost u izražavanju neprijateljstva prema feudalcima i 2) romanska podloga kroničarstva, odnosno problem romansko-slavenskog (hrvatskog) prožimanja.

Miha Madijev naziva Bribirce tiranima, očitujući neumjeren izričaj srednjovjekovnog kroničara, napose u neopravdanom nizanju tipično medijevalnih optužbi protiv Mladena II. Ta je činjenica, kao i mnogo kasnije Luciusovo povođenje za splitskim kroničarom i preuzimanje njegovih protubribirskih stajališta, onemogućila razlaganje o bitnoj pojavi, odnosu komuna i feudalne vlasti, njegovim značajkama i povijesnoj uvjetovanosti. S druge strane, Mihino ili Tomino neprijateljstvo prema hrvatskim feudalcima tumačilo se romansko-hrvatskim suprotnostima, što se činilo razložnim i opravdanim. Simplificirano tumačenje ponekad je približavalo sasvim različite historiografske škole. Historiografija XIX st., u žaru obrane Bribiraca, nazivala je Miha Madijeva »žučljivim Talijanom«, a njegove pretjerane optužbe protiv Mladena II »strašnim filipikama ogorčenoga Talijanca« (Vj. Klaić), što je, u biti,

bilo veoma blizu stajalištima G. Prage koji je pad »tiranina« Mladena držao pobjedom »talijanskih« komuna u Dalmaciji. Između ta dva mišljenja, kojima su polazišta bila sasvim suprotna (apologija — napad na Bribirce), ali konačni rezultati veoma bliski, gotovo identični (komunalno talijanstvo), i u takvoj historiografskoj konstelaciji smirena ocjena umnog Mihovila Komba da Miha Madijev opisuje borbe hrvatskih feudalaca »pristrano«, ali s »autonomnog stajališta«, jedva da je mogla biti zapažena ili bitnije pomaknuti usmjerenje naših razmatranja sa sporednih pojava na bitne odrednice splitskoga kroničarstva.⁹⁷

Optužbe Mihe Madijeva o tiranstvu i teškim nasiljima Bribiraca moramo, dakako, zanemariti ili barem ocijeniti kao plod emotivne neumjerenosti komunalnog kroničara, ali u isti mah ne smijemo odnos komuna — Bribirci posve udaljiti od povijesnog realiteta ni ideološki tumačiti kroz romansko-hrvatsku simbiozu XIV stoljeća. Bribirsko-komunalni odnos nije bio jednoznačan. U njemu su se izmjenjivala pozitivna dostignuća i stvarni tereti koji su izazivali otpor komuna. Slojevitost djelovanja Bribiraca ne umanjuje njihovu iznimnu ulogu u hrvatskom srednjovjekovlju, jednako kao što ni stilistička uznemirenost Mihe Madijeva ili samouvjerenost Tome arhiđakona ne mogu utjecati na povijesno vrednovanje komunalnih društava. Dakako, komunalni je vidokrug, kao dio srednjovjekovnog ustrojstva, uskogrudan, bez širih shvaćanja, podložan samo trenutačnim okolnostima. Blok bribirske vlasti udaljuje mletački utjecaj s istočnog Jadrana i na prijelomu XIII u XIV st. stvara jezgru moguće političke integracije hrvatskih zemalja.⁹⁸ To je, dakako, ocjena suvremenog povjesničara, a srednjovjekovna komuna, izuzevši izdvojeni primjer Zadra, jedva da u XIII i XIV st. može odrediti djelovanje mletačke vlasti, jer za to nema nikakva oslonca osim svijeta komune. Za većinu dalmatinskih gradova Venecija je do početka XV st. samo jedan od činitelja komunalne politike, jer mletačka vlast ne ugrožava u XIII ili XIV st. ni Šibenik, ni Trogir ili Split. Politička spoznaja tih komuna drugačija je od zadarske i zbog toga takva razlika prema idejnim stajalištima koja iskazuje »Obsidio jadrensis«. Općenita usmjerenost obrazovanih klasa u komunama prema utjecajima iz Italije još više zasjenjuje stvarnu predodžbu o mletačkoj vlasti. Toma arhiđakon tumači mletačko-križarsko osvajanje Zadra 1202. tobožnjim zločinima Zadra prema Mlečanima, pripisujući zadarskom pučanstvu »gomilu opačina« i utjecaj »heretičkog gnoja«.⁹⁹ Tomin ograničeni vidokrug jedva da dopire dalje od bedema grada, a svijest o političkom i društvenom zajedništvu među dalmatinskim komunama u srcu srednjega vijeka, u sredini XIII st., niti ne postoji. Ideološku zatvorenost komunalnih društava jedva da može nešto bolje osvijetliti od stajališta Tome arhiđakona. Njegov je antagonizam podjednako usmjeren prema dalmatinskim komunama i feudalcima

⁹⁷ Vj. Klaić, *Bribirski knezovi*, 135—136; Praga, *Storia di Dalmazia*, 111; M. K o m b o l, *Povijest hrvatske književnosti do preporoda*, Zagreb 1945, 33; *usp.* i Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, 432—448.

⁹⁸ Vj. Klaić, *Bribirski knezovi*; O. Keršovani, *Povijest Hrvata*, Rijeka 1971, 30; HNJ I, Zagreb 1953, 710—714.

⁹⁹ Rački, *Thomas Archidiaconus, Historia salonitana*, 83; Toma arhiđakon, *Kronika*, Split 1977, 76.

u zaleđu. »Kronika« Mihe Madijeva, koja nastaje jedno stoljeće nakon Tomine, temelji se na sličnim idejnim polazištima.

Splitske i zadarske kronike XIII i XIV st. odražavaju razmeda i dvojbe svojega vremena. Toma arhidakon i Miha Madijev ideolozi su komunalnog mentaliteta u onoj razvojnoj etapi dalmatinskih gradova koju istodobno obilježava sazrijevanje komunalnih struktura i osamljenost gradova prema okolnim društvima. Takav razvoj uvjetovan je slabošću kraljevske vlasti u XIII i u prvoj pol. XIV stoljeća. Događene ideologije zasebnosti plod su komunalnih društava u sazrijevanju, bez čvrste integracije s prirodnim zaledem u doba Arpadovića i u prvoj polovici anžuvinskog stoljeća. Zbog toga i splitsko kroničarstvo XIV st. očituje promjenu u političkim stajalištima. Na »Kroniku« Mihe Madijeva nadovezuje se »Tabula« A Cutheisa.¹⁰⁰ Dok Miha Madijev sastavlja svoju kroniku na samom početku anžuvinskog razdoblja, iza g. 1358, ali je ideološki vezuje za predanžuvinsko razdoblje i za komunalni mentalitet XIII st., dotle A Cutheis piše sačuvani odlomak svoje kronike u zreloj anžuvinskoj etapi između 1371. i 1388, u posve izmijenjenim okolnostima. Cutheisova »Tabula« nastaje u političkoj ravnoteži anžuvinske integracije, u razdoblju kada se stišavaju, barem privremeno, suprotnosti između grada i feudalnog zaleđa koje su svom snagom izbijale upravo u onom isječku splitske povijesti koji opisuje Miha Madijev. Cutheisov vidokrug se mijenja. Komuna je i dalje u središtu, ali se pojavljuju novi odnosi. Nasuprot Tomi ili Mihi Madijevu, Cutheis je kritičan spram Venecije i ističe da su Mlečani, zajedno sa Šibenčanima, »izvršili mnoga zla na inat i sramotu Splitska« (198). To je mentalitet anžuvinskog razdoblja koje donosi novu konstelaciju na Jadranu i nova politička stajališta, drugačija od onih prije 1358. Odlomak Cutheisove »Tabule« sadrži nagovještaj temeljito izmijenjenih prilika XV i XVI st. u kojima se odnos komuna — hrvatski feudalcji povlači u pozadinu i sasvim iščezava pred turskim pritiskom. »Tabula« upravo simbolički sadrži prvi izvještaj o Turcima, doduše, u legendarnom opisu bitke na Marici. S Cutheisom se zaključuje splitsko kroničarstvo XIII i XIV st., u osvit novog, mnogo tegobnijeg razdoblja u razvoju komunalnih društava.

Ako smo, dakle, politička stajališta prema hrvatskim feudalcima koja se očituju u splitskim kronikama postavili u historijske okolnosti između 1200. i 1350. i objasnili značajkama komunalnog srednjovjekovlja, što znači da izričaj o tiranstvu Bribiraca koji Miha Madijev nedovoljno promišljeno prenosi iz Italije u hrvatsku povijest, postaje sporedan i gotovo nevažan, onda preostaje da se razmotre i stvarni odnosi hrvatskih feudalaca prema komunama. Razumije se, oni nisu mogli biti drugačiji od takvih odnosa u evropskom i našem srednjovjekovlju. Materijalni ili strateški interesi neodvojivi su od odnosa feudalne i kraljevske vlasti prema gradovima. I Bribirci su gradovima postavljali određene terete, ali se zbog toga njihova vlast ipak nije pretvarala u tiraniju, unatoč povremeno oštrom stajalištu prema nekim komunama. Bribirska kneštva u dalmatinskim gradovima između 1280. i 1322. veoma se razlikuju od talijanskih tiranija XIV ili XV stoljeća. Lucius u »Povijesnim svjedočanstvima o Trogiru« donosi nekoliko primjera za takve terete koji su

¹⁰⁰ Legende i kronike, 187—202; za datiranje Cutheisove Tabule: M. Barada, Skup splitskih povijesnih izvora, Nastavni vjesnik 2, 1940, 81—92.

zabilježeni u trogirskim zapisnicima, ali se oni ne odvajaju od uobičajene prakse XIV stoljeća. Bribirci, na primjer oduzimaju Trogiru Podmorje, pa su Trogirani za uživanje vlastitih posjeda morali plaćati stanovita podavanja. Ali, Trogirani su istodobno bili opterećeni i davanjima ugarsko-hrvatskim vladarima: oni, na primjer, šalju 1291. bogate poklone Mlečanki Tomazini Morosini, majci Arpadovića Andrije. Prihodi, pak, Ludovikove Kraljevske komore soli i tridesetine u Dalmaciji iznosili su u sredini 60-ih godina čak 12.000 florena godišnje; samo je godišnja provizija Karlu Dračkome g. 1377. bila 6.000 florena.¹⁰¹ Komunalna su društva, prema tome, općenito bila podvrgnuta terecima, pa i u razdoblju bribirske vlasti. Razumije se, odnos komuna i Bribiraca nije bio ravnopravan. Prema moćnim Bribircima, koji na prijelomu XIII u XIV st. nemaju stvarnog suparnika u Dalmaciji, izuzevši Veneciju, stajale su komune, osjetljive i slabije, pa je i to vodilo poremećajima. Uza sve to, materijalni položaj gradova pod Bribircima ne može se smatrati iznimnim. I on je samo dio srednjovjekovlja.

Političke ideje komunalnih društava u XIV st. imaju, prema tome, srednjovjekovni vidokrug. Zahtjev za komunalnom posebnosti i splitsko srednjovjekovno kroničarstvo sastavni su dijelovi složenosti hrvatskoga srednjovjekovnog društva, jedna etapa u dugom procesu njegova oblikovanja koji traje kroz stoljeća. U XIV st. još ne postoje preduvjeti za otvaranje i širenje komunalnih stajališta. Tek mnogo kasnije, na prijelomu XV i XVI st., pod utjecajem baštine humanizma i pod teretom turskog obruča razbija se vidokrug srednjovjekovlja i pojavljuje misao o etničkom zajedništvu s hrvatskim i slavenskim zaleđem. Komunalna društva XIV st. još su veoma udaljena od toga misaonog pomaka.¹⁰²

c) Dinamika kroatizacije

Proces kroatizacije srednjovjekovnih društava u Dalmaciji sastoji se od dvije, međusobno najuže ovisne, razine, ali s veoma različitom razvojnom dinamikom. To su: a) etnička kroatizacija i b) kroatizacija društvenih struktura.

Počeci etničke kroatizacije pripadaju već protokomunalnom razdoblju. Toma arhiđakon kaže u desetom poglavlju svoje kronike da su Splićani, nakon što su od bizantskih careva dobili »sacrum rescriptum dominorum principum«, počeli sa »Slavenima malo po malo drugovati, obavljati trgovačke poslove, sklapati brakove«. ¹⁰³ Unatoč teškoćama u bočnijem vremenskom određivanju, Tomina vijest dragocjena je potvrda o počecima kroatizacije dalmatinskih gradova već u najranijem razdoblju njihova srednjovjekovlja koju potvrđuju i suvremena lingvistička istraživanja. U dugom trajanju slavizacije, od ranog do kasnog srednjeg vijeka, dalmatinski su gradovi znatno

¹⁰¹ Lucić, Povijesna svjedočanstva o Trogiru, 329—330, 356—360; Omašić, Topografija Kaštelanskog polja, 105—106; Raukar, Zadarska trgovina solju, 41—42.

¹⁰² T. Raukar, Od legendi srednjovjekovlja do početaka hrvatske historiografije, HZ XXXI—XXXII, 1978—79, 402—405.

¹⁰³ Rački, Thomas Archidiaconus, Historia salonitana, 33.

promijenili svoj etnički sastav. I patricijat već zarana pokazuje jak utjecaj romansko-slavenske simbioze. U XIV i XV st. preostala romanska jezgra u gradovima uvelike je okružena hrvatskim stanovništvom a i sama je njime prožeta obiteljskim vezama.¹⁰⁴ Etnička kroatizacija komunalnih društava bila je prirodna i nezadrživa, ali je ona bila samo jedan oblik romansko-slavenskog prožimanja. Mnogo je sporijom bila kroatizacija društvenih struktura, intelektualna slavizacija društva, napose vladajuće klase. Dinamika izjednačavanja kulturâ, romanske i hrvatske kulturne sfere, znatno je zaostajala za etničkom kroatizacijom.

U živom romansko-slavenskom prožimanju komunalna je svagdašnjica bila višejezična, s različitim društvenim razinama. Obilata građa svjedoči o ulozi hrvatskog jezika u dalmatinskim gradovima srednjeg vijeka. Znamenitom podatku iz g. 1177, kada su Zadranj dočekali papu Aleksandra III pohvalama i pjesmama na slavenskom/hrvatskom jeziku (in eorum sclavica lingua) mogu se dodati i vijesti XIII i XIV stoljeća. Prema Tomi arhiđakonu, kajdanov se poslanik, za tatarske opsade 1242, obraća Trogiranima na slavenskom jeziku, a g. 1235. jedna se odluka u Trogiru objavljuje na latinskom i hrvatskom jeziku (in lingua latina et sclava); u doba zadarskog ustanka 1346, mletačka vlada odlučuje da Zadranima uputi proglas na hrvatskom i latinskom jeziku (in lingua sclavonica et latina) itd.¹⁰⁵ Slavenska nisu bila samo seoska naselja distrikta. Hrvatska je riječ odjekivala gradskim trgovima i ulicama, miješajući se s romanskim govorom, jer sve veći broj došljaka koji se iz zaleđa spušta u gradove drugog jezika, osim hrvatskoga, nije ni poznao. Zbog toga su se općinske odredbe morale objavljivati na javnim mjestima, kao u Trogiru 1325. »sub logia comunis«, i na hrvatskom jeziku, a ne samo na latinskom, jeziku uprave i sudstva.

Razumije se, jezična razdioba u gradovima imala je klasnu podlogu. Već u razdoblju do XII st. zadarski je patricijat bio dvojezičan.¹⁰⁶ Romansko-hrvatskoj etničkoj simbiozi u zadarskoj plemićkoj klasi — a bitno drugačije nije moglo biti ni u drugim gradovima — odgovarao je i prodor hrvatskog jezika u njihov klasni krug. Unatoč tome, komunalna se elita razlikovala romanskim obilježjima od glavnine nižih slojeva gradskog stanovništva. Širok sloj stanovnika grada (habitatores) podrijetlom je pretežno bio slavenski, dok je romanski udio u toj klasi bio razmjerno skroman, na što upućuje i notarijat XIV st., pa je veći dio gradskog stanovništva govorio hrvatskim jezikom. Romansko-dalmatinski i, napose, latinski jezik bili su u takvoj etničkoj i jezičnoj konstelaciji znakovi društvene izdvojenosti i klasnog prestiža.

Latinski je u XIV st. jezik crkve i bogoslužja, općinske uprave, zakonodavstva i sudstva. Iz društveno razvijenije Italije u dalmatinske su gradove

¹⁰⁴ Lucić, Povijesna svjedočanstva o Trogiru, 450—480; Jireček, Romani u gradovima Dalmacije, 88—140; Vesna Jakić-Cestarić, Etnički odnosi u srednjovjekovnom Zadru prema analizi osobnih imena, Radovi Instituta JAZU u Zadru 19, Zadar 1972, 99—166; ista, Ženska osobna imena i hrvatski udio u etnosimbiotskim procesima u Zadru do kraja XII stoljeća, isto 21, 1974, 291—336.

¹⁰⁵ Klaić-Petricioli, n. dj., 216, 308; Rački, Thomas Archidiaconus, Historia salo-nitana, 176; Toma arhiđakon, Kronika, 144; CD IX, 262; usp. i Lucić, Povijesna svjedočanstva o Trogiru I, 468—470.

¹⁰⁶ Jakić-Cestarić, Ženska osobna imena, 327.

od XIII st. dalje pristizali notari, potestati, učitelji, dakle komunalno činovništvo, dok su pojedinci iz dalmatinskih komuna odlazili na studij u talijanska sveučilišta, što je osiguravalo premoć latinskom i olakšavalo prodor talijanskom jeziku. Notarijat XIV st. gotovo je u cijelosti pisan latinskim jezikom, dakako u njegovu medijevalnom obliku, a samo su pojedini fragmenti napisani dalmatinskim jezikom. Jedino u Dubrovniku, čije je široko zaleđe pripadalo području ćirilske pismenosti, već u XII—XIII st. postoji i ćirilska kancelarija. Premda je ćirilsko područje dopiralo do nadomak Splitu, o čemu svjedoče ćirilski spomenici otoka Brača i Orniša, a istodobno je do Splita, sa zapada, dopirala i zona glagoljske pismenosti, ipak upravne strukture u komunama od Splita do Zadra imaju u XIV st. izrazito latinsko obilježje.¹⁰⁷ Etnička kroatizacija još ne uzrokuje u XIV st., kao ni u sferi političkih ideja, temeljitu promjenu jezičnih struktura.

Romanski jezični blok — od latinskog jezika u crkvenim i upravnim strukturama, preko romansko-dalmatinskog govora, čiji se tragovi čuvaju do XIV/XV st., do postupna prodiranja talijanskog jezika — ipak nije bio kriterij za čvrstu etničku razdiobu gradskih društava. Kao obilježje komunalne elite, on je klasna oznaka koju je mogao preuzeti i došljak. Romanstvo XIV st. složena je pojava. Njegova su izvorišta višestruka. Antička je baština u Dalmaciji bila posvuda prisutna, pa u XIII i XIV st. utječe na intelektualne strukture vladajuće klase. Antička je komponenta živa i u splitskom kroničarstvu XIII i XIV stoljeća. Arhiđakon Toma počinje svoju »Salonitansku povijest« izlaganjem o antičkoj Dalmaciji i Saloni, služeći se i antičkim piscima. Na početku XIV st., kad nastaje splitski statut, već je stvorena legenda o antičkom podrijetlu patricijata, dijelom na domaćoj tradiciji, a dijelom pod utjecajem ranog humanizma. Klasna premoć patricijata dopunjena je antičkom podlogom. U uvodu u splitski statut iz 1312. ističe se da grad Split vuče podrijetlo »od glasovita i plemenita grada Salone«, a splitski plemići od salonitanskih građana, pa su oni zbog toga plemići jer su »svoje starinsko podrijetlo dobili od Trojanaca i drugih plemića ovoga svijeta«. Toma arhiđakon ne poznaje tu legendu i postanak Splita opisuje na temelju gradske tradicije, ali Miha Madijev preuzima mitološku legendu o podrijetlu patricijata iz splitskog statuta i prenosi je u svoju kroniku.¹⁰⁸ Mitološka argumentacija podrijetla i političke ideje o komunalnoj posebnosti postaju u XIV st. dva uzajamno ovisna činitelja u klasnom mentalitetu splitskog patricijata koje dopunjuje romanska jezična struktura.

Unatoč prožimanju romansko-hrvatskih suprotnosti i približavanja, romansko je jezično obilježje komunalnih društava, kao i političke ideje XIV st., dio hrvatskog srednjovjekovlja. Ne samo da se romanske jezične strukture nisu poklapale s etničkom razdiobom gradskog društva, jer ih je, kao klasni znak, prihvaćao svaki pripadnik komunalne elite, bez obzira na podrijetlo, nego je i sam latinski jezični izraz već od ranoga srednjeg vijeka bio čvrsto ugrađen u temelje hrvatske pismenosti i kulture.¹⁰⁹ Latinskim jezikom pisani su najstariji hrvatski kameni spomenici, od Trpimirova natpisa u Ri-

¹⁰⁷ Vj. Štefanić, Hrvatska književnost srednjega vijeka, Zagreb 1969, 3—62.

¹⁰⁸ St. Špal, Hanel, 3; Legende i kronike, 171.

¹⁰⁹ V. Gortan-V. Vratović, Hrvatski latinisti I, Zagreb 1969, 47—51.

žinicama dalje. U tijeku srednjovjekovlja latinizam je važan smjer hrvatske pismenosti i književnosti, uspoređan sa stvaranjem na narodnom, hrvatskom jeziku. Kroatizacija intelektualnih struktura u gradskim društvima, kao proces koji se u konkretnim okolnostima na istočnom Jadranu mogao izraziti tek dugim trajanjem, iskazuje u XIV st. već i prve plodove u pjesništvu »začinjavaca«, u prvim latiničkim tekstovima na hrvatskom jeziku itd.¹¹⁰ U stvaralaštvu, pak, humanističkih pjesnika XV i XVI st. razine kulturâ, na temelju posvemašnjeg romansko-hrvatskog prožimanja, bile su najzad izjednačene. Intelektualne strukture komunalnih društava XIV st. ne mogu se, dakle, temeljito objasniti samo sa stajališta ove etape njihove povijesti. Jer, hrvatski pjesnici i latinisti XV i XVI st. potekli su iz istoga društvenog kruga koji je u XIII i XIV st. bio nositelj komunalnog mentaliteta. Granica između zajedništva i suprotnosti prema cjelini hrvatskog društva postupno se mijenjala i pomicala u dugom kretanju komunalnih društava.

d) Prevladavanje društvenog dualizma

Već spomenutim procesom dugog trajanja u razvoju srednjovjekovnih društava u Dalmaciji — oblikovanje upravnih organa i političkih ideja, opseg i rast kroatizacije — valja, najzad, dodati i njihovu podlogu, razvoj društvenih klasa. To je najsloženiji proces komunalnog srednjovjekovlja: ne samo da se oslanja na društvenu diferencijaciju koja se opaža već u protokomunalnom razdoblju nego se u njemu usredotočuju sve razvojne pojavnosti društava, od ekonomske podloge, do djelatnosti u sferi politike i kulture. U oblikovanju društvenih klasa XIV stoljeće je prelomno, jer općenit rast komuna uvijek i jače klasno diferenciranje.¹¹¹

Sve do početka XIV st. razvoj klasa u dalmatinskim gradovima obilježen je društvenim dualizmom. Gradsko stanovništvo dijeli se u dvije, opsegom nejednake skupine. S jedne strane je vladajuća klasa koja se oblikuje uspoređo sa stvaranjem upravnih struktura u komunama, s druge preostalo pučanstvo. Klasu na vlasti, istodobno i ekonomski najjaču, s prevlašću u intelektualnom životu komuna, uobičajeno nazivamo patricijatom ili plemićima (*mobilis*), a preostalo gradsko stanovništvo pučanima (*populares*), iako ta razdioba nije do prve pol. XIV st. pravno i politički čvrsto određena, na što upućuje primjer srednjovjekovnog Splita.

U splitskom Velikom vijeću nalaze se g. 1277, pored plemića, i pučani, a statut iz 1312. određuje da se ono sastoji od stotinu vijećnika »de melioribus dicte civitatis«.¹¹² Statut, doduše, ne objašnjava pobliže tko su »meliores« — oni obuhvaćaju predstavnike obje klase — ali da je stvarna vlast u komuni tada u rukama patricijata, pokazuju odredbe statuta o komunalnim činov-

¹¹⁰ Štefanić, n. dj.

¹¹¹ Novak, Povijest Splita; Cvitanić, Pravno uređenje splitske komune; M. M. Frejdenberg, Srednjovjekovni dalmatinski grad i društveni tipovi, Mogućnosti I, Split 1972, 86—101; Klaić, Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku, 154—177.

¹¹² St. Spal., L. II, c. 21, Hanel, 31; Novak, Povijest Splita, 278.

nicima. Općinski suci mogu biti samo plemići (de nobilibus dicte civitatis) kojima su otac ili djed već vršili sudačku čast; i šest vijećnika, odvjetnici i egzaminatori također moraju biti plemići.¹¹³ Premda, dakle, splitski patricijat u razdoblju kad se statut sastavlja (1312) još ne tvori i staleški zatvorenu društvenu klasu, ipak drži političku vlast u komuni. Sve do početka XIV st. ekonomski i pravni položaj gradskih pučana je neodređen, a njihova djelatnost skromno izražena. Dalmatinska komuna zaostaje u dinamici političke i društvene diferencijacije klasa za komunama u susjednoj Italiji, gdje pučani (il Popolo) stječu čvrst položaj, pa i premoć nad plemstvom, već u XIII stoljeću.¹¹⁴ Jednako tako, iz redova neplemićkog stanovništva još se do početka XIV st. ne izdvajaju pojedinci koji bi mogli upućivati na početak procesa jače ekonomske i društvene diferencijacije unutar pučana. Tek nakon 1300. djelatnost pučana postaje izrazitijom, iako je intenzitetom različita u pojedinim komunama.

Političku premoć pučani najprije stječu u Trogiru, gdje se 1315. na vlasti pojavljuje Matej Zori, potestat i kapetan puka. Trogirsku pobunu 1357—1358. pokreće, doduše, trogirski arhiđakon, ali u njoj odlučuje djelatnost pučana. Pa ipak, popis s navedenim zanimanjima 91 pučanina koji su određeni da plate kaznu pokazuje da su trogirski pučani, barem oni koji izravno sudjeluju u pobuni, društveno, a po svoj prilici i imovno, ravnomjerna klasa — među njima su obrtnici, mornari, težaci, sluge — bez jačih znakova izdvajanja. Pučani zasebno nastupaju, kao izdvojena klasa, s protuplemićkim i promletačkim stajalištem, i u zadarskom ustanku protiv Venecije 1345—46. »Obsidio jadrensis« razlikuje među njima »uglednije i biranije« (potentiores et elegantiores), ali stvarne značajke i podlogu takva društvena položaja ne možemo utvrditi niti prema zadarskom notarijatu iz prve polovice XIV stoljeća.¹¹⁵

Prema tome, do druge pol. XIV st. društveni je dualizam u komunama još čvrst. Preduvjeti za njegovo prevladavanje, već su, doduše, u prvoj pol. XIV st. ispunjeni, a društvene značajke klasa jasnije se određuju — patricijat nastoji staleški zatvoriti vlastiti krug tzv. »zatvaranjem« vijeća (Split i Hvar, 1334), a i pučani vode vlastitu politiku u nekim komunama — ali se, unatoč tome, konačno klasno diferenciranje društva zbiva tek nakon sredine XIV stoljeća.¹¹⁶ Staroj aristokraciji (nobiles cives) postupno se u drugoj pol. XIV i u XV st. počinje približavati nova aristokracija, pa se na taj način stvara sloj komunalne elite. Umjesto društvenog dualizma i jednostavne razdiobe na patricijat i puk, pojavljuje se složenija podjela, s međuslojem građanstva (cives).

Po izvorima, dakako, ne možemo u pojedinostima pratiti tijek diferencijacije neplemićkog stanovništva i okomit pomak pojedinaca do razine građanstva. Poznajemo opći okvir izdvajanja: to su pojedinci-neplemići, uključeni u pojam »meliores« u splitskom statutu 1312. ili u izričaj »potentiores« iz »Zadarske opsade« 1346, ali o tim pojedincima ništa detaljnije ne znamo. Izvan dvojbe je i podloga izdvajanja: privredna djelatnost i očajna ekonomska

¹¹³ isto, L. II, c. 37, Hanel, 38—40.

¹¹⁴ Waley, n. dj., 140—166.

¹¹⁵ Lucić, Povijesna svjedočanstva o Trogiru I, 367 i dalje, 596 i dalje; Hrvatski latinisti I, 102; Klaić-Petricioli, n. dj., 243.

¹¹⁶ St. Spal., Ref., c. 11, Hanel, 263; Novak, Povijest Splita, 284.

moć — jednaka podlozi na kojoj je rasla stara aristokracija u predstatutarnom razdoblju. U patricijat su tada uklopljeni oni pojedinci ili obitelji koje su se isticale ekonomskom moći u doba oblikovanja upravnih struktura, do početka XIV st.; drugi pripadnici komunalnog društva koji se gospodarski uzdižu nakon kodifikacije statuta više ne mogu ući u plemićku klasu, bilo da je to posljedica statutarnog zatvaranja (Split) ili stvarne prakse (Zadar). Osim u rijetkim komunama, vijeće u drugoj pol. XIV st. doista postaje »consilium nobilium«, kako to izričito ističu trogirске reformacije 1368.¹¹⁷

Društvena diferencijacija pučana odvija se, nipošto slučajno, u anžuvinskom razdoblju, nakon što je već dovršeno staleško određivanje patricijata i kada u isti mah politička integracija obale i zaleđa omogućuje ekonomski rast komuna. Diferencijacija će biti brža i uočljivija u komunama s visokom razinom gospodarskog razvoja (modeli A i C), nego u komunama sa skromnijim privrednim rastom (model B). Staleško oblikovanje građanstva je zato brže u Zadru, nego u Splitu, premda do diferencijacije pučana dolazi i u splitskoj komuni.

Opseg ekonomske diferencijacije splitskih pučana, a i odnos gospodarskih razina između patricijata i puka u Splitu između 1360. i 1370. lijepo ocrtavaju trgovačka društva. Evo iznosa koje u tom desetljeću, od 1358. do 1372. splitski patricijat ulaže u trgovačka društva: Srića Lucari 500 libara (dva ugovora), 700 libara, 400 dukata; Teodozije Leonov 300 dukata; Kamurcije Franin 300 i 400 dukata; Komol Franin 500 dukata itd.¹¹⁸ Pod utjecajem ekonomski povoljnih okolnosti pojavljuje se nakon 1358. sve brojniji sloj ulagača kapitala u trgovačka društva iz redova splitskih pučana, ali su u tom periodu uloženi novčani iznosi dosta skromni. Kao primjer neka posluži brijač Marko i travar Stojko. Između 1359. i 1370. Marko ulaže u 14 društava ukupno 562,65 dukata u prosjeku 40,19 dukata u svako; samo je jednom u društvo uložio 100 dukata.¹¹⁹ Stojko je 1368. i 1369. uložio 397,30 dukata u 6 društava, u prosjeku 66,22 dukata, ali i on u dva ugovora ulaže po 500 libara ili nešto više od 135 dukata.¹²⁰ Ugovor iz 1367. pokazuje da i Radica, nekoć sluškinja (olim famula), ulaže u jedno trgovačko društvo 150 dukata, što dobro ocrtava ekonomske mogućnosti neplemićkog sloja.¹²¹ Unatoč tome, privredna uloga pučana u splitskom društvu, u toj početnoj anžuvinskoj etapi, mnogo je skromnija od one koju ima patricijat: kapitali plemićke klase, uloženi u trgovačka društva, višestruko su veći. Omjer gospodarske moći patricijata i pučana u Splitu znatno se mijenja potkraj anžuvinskog razdoblja. Unutar splitskih pučana izdvajaju se, na prijelomu XIV i XV st., najimućniji koje već smijemo nazvati građanima (u dokumentima su označeni titulom »ser«). Istodobno s

¹¹⁷ St. Trag., Ref., L. I, c. 54, Strohal, 174.

¹¹⁸ HAZ, SA, sv. 4, 2, 22', 31', 84; 8/2, 127; Rismondo, Pomorski Split, 25, 33, 103.

¹¹⁹ HAZ, SA, sv. 4, 38, 93'; sv. 5, 216; sv. 6/1, 20', 25, 39'; sv. 6/2, 53; sv. 6/3, 106; sv. 7/1, 5', 64; sv. 7/2, 79, 87'; sv. 8/1, 77; Arhiv Jugoslavenske akademije u Zagrebu, Ia 40, 4.

¹²⁰ Rismondo, Pomorski Split, 41, 61; HAZ, SA, sv. 6/3, 108', 112; sv. 7/1, 44'; sv. 8/1, 11.

¹²¹ HAZ, SA, 6/1, 23; o položaju kućne posluge u dalmatinskim gradovima XIV/XV st. vidi Raukar, Zadar u XV stoljeću, 231.

ekonomskom raste i njihova politička uloga. Tom sloju pripada i Markulin Dujmov Slovin, vođa u pučkom ustanku iz 1398, u notarijatu redovito s nazivom »ser«, kao i njegov otac Dujam. Markulin je trgovac koji na samom početku XV st. trguje sa zaleđem napose tkaninama, i posjednik zemljišta u splitskom distriktu.¹²² Njegov uspon ne razlikuje se od uzdizanja stare aristokracije jedno stoljeće prije. I ser Pavao Vučine pripadnik je građanstva u usponu. God. 1409. ulaže 300 dukata u jedno trgovačko društvo radi trgovanja srebrom u Bosni, a iste godine prima i dobit na uloženi kapital od 1.000 dukata.¹²³

Diferencijacija zadarskog društva bila je brža, pa se imućni obrtnici, umjetnici i trgovci izdvajaju iz cjeline pučana već u drugoj pol. XIV stoljeća. Raspon njihove ekonomske djelatnosti je širok: od stjecanja zemljišta i solana do trgovanja i ulaganja kapitala u trgovačka društva, što će u XV st. gotovo dovesti do izjednačavanja ekonomskih razina građanstva i patricijata.¹²⁴ Zadarski građanin između 1390. i 1405. ulažu velike novčane iznose u društva, napose trgovci: Križan Martinov, trgovac tkaninama, 2.300 libara (1390), Jakov Slovinje 2.500 libara (1398), Krševan Lukin u tri društva 2.400 dukata (1401—1403).¹²⁵ Premda ti iznosi zaostaju za kapitalom koji u tom razdoblju patricijat ulaže u trgovačka društva, ipak je do početka XV st. uloga zadarskoga građanstva tako porasla da ono potkraj anžuvinskog razdoblja (1407) stvara školu (bratovštinu) sv. Jakova koja će u XV st. postati njegovo staleško središte. Podlogu zadarskoga građanstva čini ekonomski ojačan sloj nekadašnjih stanovnika grada, ali se u nj slijevaju i došljaci iz zaleđa i doseljenici iz Italije. Dok je u sredini XIV st. »Obsidio jadrensis« samo općenito izdvajala skupinu pučana kao »potentiores«, u drugoj polovici tog stoljeća građanstvo ima svoje istaknute predstavnike: graditelje protomajstora Andriju Desina i njegove sinove ili Nikolu Arbusijanića, trgovce suknom Nikolu Mihovilova i Mihovila Petrova i druge. Primjeri nastanka splitskog i zadarskog građanstva pokazuju da opći porast ekonomskih snaga i sve jače gibanje u društvu, sve brži okomiti pomak pojedinaca i klasa, razbijaju dotadašnju razdiobu i određuju nove društvene okvire s kojima dalmatinske komune ulaze u mletačko razdoblje.

e) Marginalna društva

Razdioba društvenih klasa u dalmatinskim gradovima XIV st., upravo izložena na način uobičajen u historiografiji, ne poklapa se s pojmom gradskog društva jer ne sadrži sve njegove dijelove. Ona obuhvaća samo temeljne društvene klase, patricijat i puk, s posebnim slojem građanstva, ali zanemaruje one društvene slojeve ili skupine pojedinaca koji postoje u komunama izvan

¹²² V. R i s m o n d o, Markulin Slovetić u svijetlu nekoliko notarskih spisa, Izdanja Historijskog arhiva u Splitu 2, 1980, 71—79.

¹²³ V. R i s m o n d o, Listajući knjige splitskih srednjovjekovnih notara, Radovi Pedagoške akademije 2, Split 1977, 229; HAZ, SA, sv. 11/E, 111.

¹²⁴ Raukar, Zadar u XV stoljeću, 132—143.

¹²⁵ HAZ, SZN, A. de Rivignano, B. II, F. IV, 82; B. III, F. VIII; V. de Firmo, B. I, F. I, 236; B. I, F. II/1, 401', 412.

društva, na njegovim rubovima, premda su njegovi pripadnici ili barem iz nje-
ga potječu.

Malo znamo o pripadnicima marginalnih društava, a i historiografija o srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima malo im je obraćala pažnju. Historiografska razmatranja redovito se zadržavaju na onim klasama čija je dje-
latnost obilježavala razvoj gradova u tijeku srednjega vijeka, zanemarujući
društva o kojima je izvorna građa oskudna i o kojima ni statuti mnogo ne govo-
re, premda su bili sastavni dio života komune. Na taj je način i predodžba o
strukturi društva u dalmatinskim gradovima u kasnom srednjem vijeku bila
siromašnija i pojednostavnjena, dakle netočna. Sva složenost i pokretnost ko-
munalnih društava XIV i XV st. očituje se tek u odnosu: temeljne — marginal-
ne klase, u njihovim međusobnim pomacima i dodirima. Istraživanje tog odnosa,
koje ponekad otkriva dramatične pojavnosti, suočava se s velikim teškoćama,
od kojih je prva oskudica izvornih podataka o marginalnim skupinama. Nota-
rijat ih rijetko spominje, najviše u oporukama, i to zbog toga jer bilježi djelat-
nost samo ekonomski aktivnih klasa. Prilično škrt o njima govore i gradski
statuti, najčešće u knjigama s krivičnopravnim odredbama, ali je i tumačenje
malobrojnih statutarnih odluka otežano činjenicom da su podaci o njihovoj iz-
vršnosti, dakle sudski ili općinski spisi XIV st., više nego oskudni, pa ih danas
gotovo i nema. Teško, dakle, utvrđujemo kako su se statutarna stajališta pri-
mjenjivala u svagdašnjici grada.

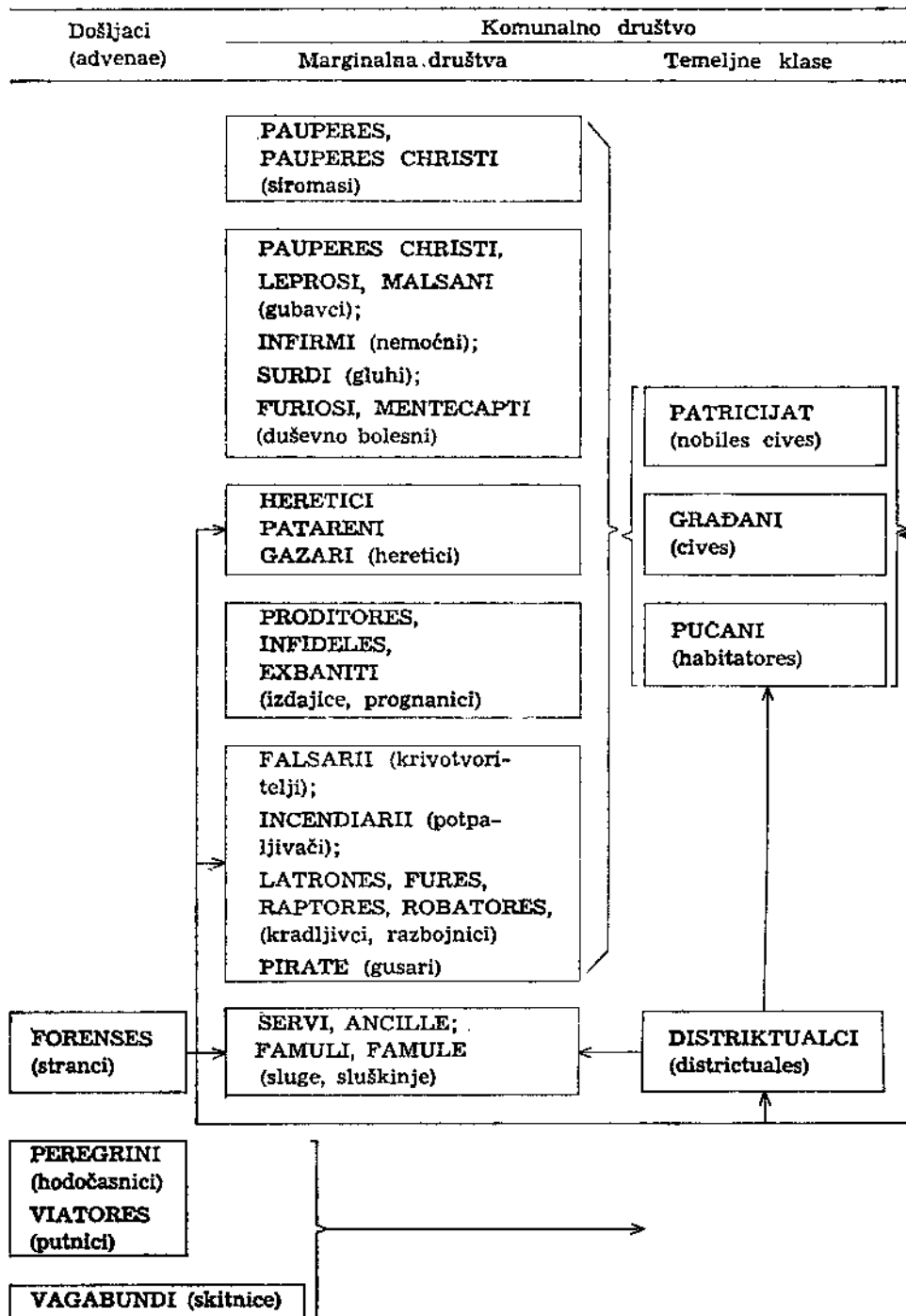
Pažljiva analiza oskudnih podataka i skupljanje izdvojenih vijesti ipak
otkrivaju skupine na marginama komunalnog razvoja, u kojima se najjasnije
očituje suprotnost između pojedinca i zajednice, dubina tegobne isključenosti
iz cjeline društva. Takva rekonstrukcija komunalnih društava baca sasvim
drugačiju svjetlost na njihov sastav i unutarnji dinamizam: ona dobivaju no-
vu osovinu i drugačija uporišta. Umjesto razdiobe: patricijat — (građanstvo)
— puk — distriktualci, otvara se nov raspon: temeljne klase, od patricijata
do distriktualaca, s jedne, i marginalna društva, s druge strane.

U odnosu: temeljne — marginalne klase suprotstavljaju se društveno i eko-
nomski jasno određene skupine stanovništva s marginalnim, neodređenim, kla-
sama kojih je društveni položaj nesiguran. Između tako suprotstavljenih klasa
vrši se pomak pojedinaca, iz temeljnih prema marginalnim klasama ili iz okraj-
ka društva prema središtu, ali je takvo gibanje još složenije jer u njemu su-
djeluju i došljaci (advenae) izvan komunalnog opsega. Na taj način smjerovi
gibanja u komunalnim društvima imaju ovakav oblik (v. prilog 5).

Najvažniji pomak u gore ocrtanoj strukturi jest prijelaz iz društvenih kla-
sa unutar grada prema marginalnim skupinama, ali u tom gibanju sudjeluju i
stanovnici distrikta i stranci. U svakom obliku isključivanja može sudjelovati
svaki plemić, građanin ili stanovnik grada. Položaj stanovnikâ grada (habitato-
res), koji se u društvenom pogledu uglavnom poklapaju s pučanima, najslabije
je određen, jer je i njihova ekonomska podloga oskudnija od one koju ima ko-
munalna elita, cives i nobiles cives. U sloj stanovnika grada slijevaju se i stran-
ci i distriktualci, dakle, sudionici migracijskih gibanja prema gradskom sredi-
štu komune. Stanovnik se, dakako, može okomitim pomakom približiti građan-
stvu, ali je granica između njega i nekih oblika marginalnosti (gradska sirotinja,
posluga) nejasna, neodređena i lagano se prelazi. Zbog toga su upravo stanovni-

Dalmatinski grad: temeljne klase
 i marginalna društva (XIV st.)

Prilog 5.

ci grada, koji čine pretežan broj gradskog pučanstva, onaj prostor gdje se najlakše vrši dvostruki pomak: prema komunalnoj eliti i prema marginalnim društvima.

Tipovi isključivanja iz komunalnog društva i uzroci gibanja prema marginalnim skupinama su različiti, jednako kao i razine i vremensko trajanje isključenosti (v. prilog 6).

Prve dvije vrste isključenosti, ekonomska i biološka, tvore zasebnu grupu. Njihovi pripadnici najčešće se pojavljuju u izvorima XIV st. pod nazivima: »pauperes«, »pauperes Christi«, »leprosi« ili »pauperes leprosi«. To je sloj gradske sirotinje, bogalja i bolesnika koji se nalazi pored gradskih društava, ali se taj međusobni odnos ipak nikada ne prekida. Spomenute nazive najčešće nalazimo u oporukama, ali se ne može uvijek točno odrediti i njihovo značenje. Naziv »pauperes« općenito označava sloj siromaha u komunama koji su ekonomskom bijedom i oskudicom isključeni iz društva, ali on ima i šire značenje, pa obuhvaća bijednika općenito, bogalja ili bolesnika, što je i shvatljivo jer se fizička nemoć često isprepleće i uzročno povezuje s ekonomskom oskudicom. »Pauperes Christi«, pak, najčešće su gubavci, kao i općenito u evropskom srednjovjekovlju, ali ne uvijek, jer se taj naziv ponekad upotrebljava usporedo

Dalmatinski grad: marginalna društva
i tipovi isključenosti (XIV st.)

Prilog 6.

Vrste isključivanja	Marginalna društva
1) ekonomska isključenost	PAUPERES PAUPERES CHRISTI
2) biološka isključenost	PAUPERES CHRISTI LEPROSI, MALSANI INFIRMI SURDI FURIOSI, MENTECAPTI
3) ideološka isključenost	HERETICI PATARENI, GAZARI
4) politička isključenost	PRODITORES INFIDELES EXBANITI
5) krivična isključenost	FALSARII INCENDIARII LATRONES, FURES RAPTORES, ROBATORES PIRATE

s izrazom »leprosi«, dakle gubavci.¹²⁶ Zadarski plemić Stjepan Qualis, u oporuci iz 1371, na prvom mjestu ostavlja 300 mletačkih libara da se podijele siromasi-

¹²⁶ J.-C. Schmitt, La storia dei marginali, u zborniku: La nouvelle histoire, u redakciji J. Le Goffa, cit. prema tal. prijevodu: La nuova storia, Milano 1980, 271.

ma (inter pauperes Christi), a zatim i gubavcima (leprosys extra Jadram) prihode svojih vinograda u konfinu sv. Dominike.¹²⁷ I zadarski plemić Mihovil Soppe oporučuje 1413. 200 libara siromasima gubavcima (pauperibus leprosis extra Jadram), određujući istodobno da se nakon ženine smrti proda ostatak imovine i novac podijeli sirotinji (pauperibus Christi).¹²⁸

Najobičniji je, ipak, zbirni naziv »pauperes«, dakle sirotinja, ekonomska i biološka. U oporukama se počinje javljati nakon g. 1250. i otada je stalan sastavni dio oporučivanja. Čest je u trogirskim oporukama iz druge pol. XIII st., u kojima se ostavljaju znatni iznosi »pauperibus de civitate traguriensi« ili »pauperibus de Tragurio«. Luka Petrov im 1272. oporučuje 100 libara, a Petronila Kasoktijeve 50 libara.¹²⁹ U dokumentima se uvijek točno ne određuje ni pojam »pauper« — nije uvijek sigurno jesu li to bogalji i gubavci ili ljudi zahvaćeni siromaštvom i oskudicom — ni svrha oporučivanja, ali se čini da je glavnim ciljem bilo odijevanje nemoćnika. Desa Petrov ostavlja g. 1293. trogirskim siromasima 19 libara za odjeću (pro vestimentis).¹³⁰ Tako je bilo i u Zadru, ali su ondje oporučivanja bogatija. Zadraniin Ivan Ciprijanov određuje u oporuci iz 1343. da se odjene stotinu siromaha (pauperes Christi), a Zanin de Pilloso obvezuje 1345. izvršitelja svoje oporuke da svake godine daje desetorici siromaha jednu tuniku u vrijednosti od 40 solda. I Fumija de Matafaris određuje u oporuci iz 1381. da se daje po jedna tunika sedamdesetorici siromaha, muškarcima i ženama (pauperes homines et mulieres).¹³¹ Pored odjeće oporučuje se i hrana. Splitski građanin Dominik Miltinov ostavlja 1409. splitskoj sirotinji deset stara ječma.¹³² I najzad, oporučno se darivaju, redovito visokim iznosima, i siromašne neudate djevojke. Zadarski trgovac Mihovil Petrov ostavlja, u oporuci iz 1385, 200 dukata za miraz siromašnim djevojkama i za odijevanje sirotinje, a Mihovil Soppe oporučuje 1413. u ime miraza po 100 libara za dvanaest siromašnih djevojaka, ukupno 1.200 libara.¹³³

Oporučitelji, dakako, pretežno pripadaju komunalnoj eliti, patricijatu i bogatom građanstvu. Njihovi legati ponekad dosežu visoke iznose. Darežljivost sirotinji, jednako kao i bogata darivanja crkvenim ustanovama, a najčešće samostanima, nije bila samo izraz misaonih struktura, napose vjerskog osjećaja koji očituje čovjek kasnog srednjovjekovlja, nego i znak društvenog ugleda. Razumije se, sirotinji oporučuju i pripadnici nižih klasa, ali su njihovi legati skromni. Takvi su stanovnici Zadra, Slava Covelićeva, podrijetlom s otoka Ugljana (1346), ili Miroje Radoslavov, nekadašnji kmet samostana sv. Nikole u Blatima (1345), koji sirotinji ostavljaju neodređeni, zacijelo skroman, ostatak imovine.¹³⁴

Oporučitelji, dakako, pretežno pripadaju komunalnoj eliti, patricijatu i su. Sigurno je da su legati bili prvenstveno namijenjeni sirotinji grada, ali ima

¹²⁷ CD XIV, 386.

¹²⁸ HAZ, SZN, T. de Prandino, B. VI, F. I, 123.

¹²⁹ M. Barada, Trogirski spomenici I/1, Zagreb 1948 [dalje: TS], 160, 357.

¹³⁰ isto, I/2, Zagreb 1950, 316.

¹³¹ CD XI, 101, 244; XVI, 167; za Dubrovnik usp. Dinić-Knežević, Položaj žene, 148.

¹³² Rismondo, Listajući knjige, 228.

¹³³ CD XVI, 524; HAZ, SZN, T. de Prandino, B. VI, F. I, 124

¹³⁴ isto, XI, 229, 306.

i iznimaka. U oporuci iz 1335. Filip Rosa općenito spominje siromahe u gradu Zadru i njegovu distriktu, dok Marko Gradić ostavlja 1348. 30 perpera sirotinji u Veneciji (a poueri in Venexia) i 70 perpera dubrovačkim siromasima (a poueri in Ragusa).¹³⁵ U općenitom nazivu »pauperes Christi« klasni sastav sirotinje najčešće nije određen. Smije se pretpostaviti da su se u taj sloj slijevali i došljaci, stranci, ali je glavnina, ipak, pripadala stanovnicima grada i distrikta. Klasno podrijetlo sirotinje nešto je bolje određeno u dubrovačkim oporukama gdje se izričito spominju i siromašni plemići i siromašni pučani. Šimun Rastić ostavlja 1348. žita u vrijednosti od 50 perpera dvadesetorici siromašnih plemića (gentili homeni), a žita za 30 perpera siromašnim pučanima (bon pouolo); Nifiko (!) Gundulić oporučuje 1355. novčana sredstva siromašnim plemićkim djevojkama.¹³⁶ Vjerojatno nije bilo drugačije ni u drugim komunama, ali je oskudica najteže pogađala najniže slojeve stanovništva, napose u doba gladi, kako to Cuthes svjedoči za Split g. 1349.¹³⁷

Teško se može nešto određenije reći o brojnosti sirotinjskog sloja u gradovima. Redovitost legata u oporukama, a i gore spomenuti dokumenti u kojima se određuje da se dade odjeća sedamdesetorici ili stotini siromaha, upućuje na zaključak da je sirotinja, kao najvažniji sloj marginalnih društava u dalmatinskim gradovima, bila brojna, pogotovo zbog toga što je pojam »pauperes Christi« obuhvaćao i bolesne i nemoćne, u prvom redu gubavce.

Društvena briga o marginalnim slojevima bila je podijeljena između komune, crkve, bratovština i pojedinaca. U reformacijama splitskom statutu bilo je određeno da četvrtina imovine onog koji umre bez oporuke mora pripasti siromasima (pauperibus), ali se ne može utvrditi koliko se takva odredba i izvršavala.¹³⁸ Ipak, glavninu tereta nosili su pojedinci, crkvene ustanove i bratovštine. Kao i posvuda u Evropi, u dalmatinskim su se gradovima podizali hospiciji, pribježišta za nemoćne. Pripadnici komunalne elite ponekad ulažu velika sredstva u gradnju hospicija, u koje su se sklanjali siromašni i bolesni. Sasvim je poseban bio položaj gubavaca i njihovih skloništa, leprozorija.

Gubavaca je bilo posvuda u kasnosrednjovjekovnoj Evropi: u Francuskoj je u XIII st. bilo oko dvije tisuće leprozorija.¹³⁹ Gubavost je povezivala sve slojeve stanovništva, sve njegove klase, s marginalnim skupinama; ona je bila najznatniji činitelj isključivanja iz društva koji je pogađao i plemića i sitnog težaka. U odnosu između gubavaca i komunalnih društava isprepleću se različita ideološka stajališta. Društva nisu, po svoj prilici, u iskazivanju brige prema gubavcima samo »kovala čistu savjest« (J. Le Goff). Taj je stav bio kompleksniji, od utjecaja crkvenih zasada, do straha, nemoći pred mogućnošću zaraze koja je bila općenita. Dok se hospiciji za siromašne i nemoćne nalaze u gradovima, unutar bedema, leprozoriji su, kao i u zapadnoj Evropi, podignuti izvan gradskog opsega, ali ipak dovoljno blizu.¹⁴⁰ Na taj je način bila do-

¹³⁵ isto, X, 226; XI, 469.

¹³⁶ isto, XI, 455; XII, 295.

¹³⁷ Legende i kronike, 195—196.

¹³⁸ St. Spal., L. III, c. 44; Ref. c. 2, Hanel, 86, 260; Cvitanić, Pravno uređenje splitske komune, 162.

¹³⁹ Kulischer, Ekonomska povijest, 178.

¹⁴⁰ Le Goff, Srednjovjekovna civilizacija, 363

nekle ublažena marginalnost leprozorija, uvjetovana nuždom i strahom. Zadarski leprozorij nalazi se već u XIV st. izvan grada: već spomenuta oporuka Stjepana Qualis iz 1371. ističe da se gubavci nalaze »extra Jadram«, a Palmucija, žena Jakova de Raduko, ostavlja 1396. po 10 solda svakome od gubavaca »qui sunt ante civitatem Jadre«. Leprozorij je pregrađen i proširen 1426, a nalazio se izvan zidina varoši, pored njegova jugoistočnog kuta, do gradske luke.¹⁴¹ Točan položaj splitskog leprozorija nije poznat, ali se na početku XV st. nalazio u zapadnom predgrađu Splita, na obroncima Marjana. God. 1412. dvojica splitskih gubavaca (pauperes sancti Lazari), u ime drugih gubavaca koji borave u varoši, u brdu (in montanea, in burgo Spaleti), dakle na marjanskim obroncima, potvrđuju primitak nekog legata. I jedan splitski dokument iz 1448. spominje gubavce, »habitantes in montanea, extra muros civitatis«.¹⁴² Trogirski gubavci bili su smješteni na otoku Čiovu, dok se u Dubrovniku u drugoj pol. XIII st. skloništa za gubavce (loca leprosorum) također nalaze izvan gradskih zidina, na mjestu gdje su bile podignute radionice za štavljenje kože, ali je statutom bilo određeno da se gubavci pomaknu dalje od grada (longius a civitate).¹⁴³

O gubavcima, dakle, malo govore zakonske odredbe, znatno manje nego o drugim marginalnim skupinama i pojedincima, na koje se odnose krivične odredbe statuta. Vijesti o njima sadrže uglavnom privatnopravni dokumenti, oporuke, pa zbog toga i ne znamo mnogo o načinu njihova života. Oporučivanja svjedoče o čvrstoj vezi između leprozorija i gradskog društva, ali ne znamo točnije kako je ona izgledala. Splitske reformacije iz 1332. određuju da »malsani« moraju boraviti izvan grada (de foris), ali je nedjeljom i svetkovinama dvojici od njih dopušteno da uđu u grad. Tumačenje te odredbe ovisi o značenju izraza »malsanus«. Ako su »malsani« isto što i »leprosi«, što se čini vjerojatnim, onda to znači da su gubavci u određenim prilikama ipak mogli u grad.¹⁴⁴ U Splitu su s gubavcima ponekad zajednički boravili pripadnici jedne posebne skupine dobrovoljno isključenih, pustinjaci (heremite). Splićanin Andrija Prvošev ne oporučuje 1370. samo 150 libara gubavcima, nego ostavlja i 6 libara pustinjaku Vladoju »koji živi s gubavcima«. I trogirске reformacije dopuštaju 1372. da na Čiovu borave gubavci i pustinjaci.¹⁴⁵

¹⁴¹ CD XIV, 388; Miscellanea II—IV, Zadar 1952, 28; C. Fisković, Zadarski sredovječni majstori, Split 1959, 65—66; I. Petricioi, Lik Zadra u srednjem vijeku, Radovi 11—12, 1965, 180.

¹⁴² Rismondo, Listajući knjige, 231; HAZ, SA, sv. 23/12, 162; takvu lokaciju splitskog leprozorija potvrđuje i vizitacija splitskog nadbiskupa Cosmija iz g. 1682/83, u kojoj se kaže da se u predgrađu sv. Križa, tj. u današnjem Velom Varošu, »na podnožju brda Marjana«, nalazi »kapela sv. Lazara i sv. Marije Magdalene, uz koju je nekoć bio hospital za siromahe gubavce« (G. Novak, Povijest Splita II, Split 1961, 464).

¹⁴³ Andreis, Povijest grada Trogira I, 110; V. Bogišić-K. Jireček, Liber statutorum civitatis Ragusii, Zagreb 1904, 144; J. Lučić, Obrti i usluge u Dubrovniku do početka XIV stoljeća, Zagreb 1979, 86.

¹⁴⁴ St. Spal., Ref., c. 1, Hanel, 260; Lexicon latinitatis medii aevi Iugoslaviae, ad »malsanus«, nije posve određen, jer riječ tumači i kao bolestan i kao gubav (689); V. Mažuranić citira to mjesto splitskog statuta pod »guba« (Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, Zagreb 1912, 365).

¹⁴⁵ HAZ, SA, sv. 8/2, 100'; St. Trag., Ref., L. I, c. 56, Strohal, 176.

Leprozoriji su se, dakle, nalazili izvan društva — gubavci su trajno i nepovratno isključeni — ali su ostajali pored njega. Gubavac srednjega vijeka je moralna i biološka kategorija, na križanju gdje se isprepleću vjerski osjećaj, strah i društveno zajedništvo. Gubavci su marginalne skupine, konačno odvojene, a istodobno najbliže, prostorno i osjećajem, zajednicama iz kojih su isključene. Leprozoriji svojim postojanjem iskazuju biološku ugroženost pojedinca i pokušaj otpora. Gubavac je vizualni znak ljudske krhkosti. Vizija smrti i blizina gubavca možda najdublje uzbuđuju misaoni svijet srednjovjekovlja.

Nasuprot gubavcima, čija je isključenost bila konačna, i drugim vrstama bogalja (infirmi, surdi, furiosi, mentecapti) koje statuti samo spominju u nekim odredbama, na primjer, o postavljanju staratelja, ističući njihovu »perpetuam infirmitatem«¹⁴⁶ i za koje smijemo pretpostaviti da su se slijevali u općenit pojam »pauperes« ili »pauperes Christi«, heretici su bili ideološki isključeni iz društva. Splitski i trogirski statut predviđaju u prvoj pol. XIV st. oštre kazne za heretike koje označavaju kao »heretici«, »patareni« ili »gazari«. Prema trogirskom statutu, heretici i patareni ne smiju doći na komunalno područje, u grad i distrikt, a ako bi takav bio otkriven, kažnjava se smrću, spaljivanjem na lomači. Splitski je statut znatno blaži, pa hereticima i patarenima prijeti samo istjerivanjem iz grada.¹⁴⁷ Tako stroge odredbe, napose smrtna kazna koju predviđa trogirski statut, odražavaju samo načelni ideološki stav prema hereticima u Trogiru i Splitu. Premda podaci o hereticima nisu tako iscrpni da bi mogli jasnije ocrtati njihov položaj u komunalnim društvima u XIII i XIV st., od vremena kad su, oko g. 1200, zasvjedočeni prvi nosioci hereze u Splitu, zadarski građani Matej i Aristodije, a niti sam naziv heretik u sačuvanim vijestima nema uvijek jednako značenje, ipak se čini sigurnim da se tako stroge statutarne kazne nisu mogle provoditi u svakodnevnom životu gradova. Složeno pitanje o ulozi heretika u komunalnim društvima i stupnju njihove isključenosti zahtijeva pažljivo razlaganje.

Komunalna su društva u XIV st. stajala u neprekidnom doticaju, napose razvijenim ekonomskim komunikacijama i demografskim gibanjima, sa srednjovjekovnom Bosnom, pa je odnos s bosanskim patarenima bio »svakodnevna pojava i ekonomska nužda«.¹⁴⁸ Pismo pape Urbana V splitskom i dubrovačkom nadbiskupu iz g. 1369, u kojem ih upozorava da na njihova područja dolaze heretici iz obližnjih krajeva srednjovjekovne Bosne i zahtijeva da se takvi uhvate i kazne, svjedoči o razvijenim vezama s bosanskim hereticima, ali se ipak mora postaviti pitanje o značajkama njihova djelovanja.¹⁴⁹ I Papa Urban V postavlja težište na međusobne trgovačke doticaje gradova i zaleđa, ističući da heretici slobodno prolaze kroz područja splitske i dubrovačke nadbiskupije sa svojom robom i trguju, pa je primanje heretika u gradovima, u »kućama i zemljama« (in domo vel terra), proizlazilo iz svakodnevnog trgovačkog poslovanja. O razvijenosti ekonomskih doticaja, najzad, obilato svjedoči i građa dalmatinskog notarijata XIV st., pa taj sloj veza s bosanskim zaleđem

¹⁴⁶ St. Spal., L. III, c. 69, 70, Hanel, 97; Cvitanović n. dj., 116.

¹⁴⁷ St. Trag., L. I, c. 2, Strohal, 7; St. Spal., L. I, c. 4, Hanel, 7.

¹⁴⁸ J. Šidak, Studije o »Crkvi bosanskoj« i bogumilstvu, Zagreb 1975, 277—278, 280—281.

¹⁴⁹ CD XIV, 218—220

i nije sporan. Otvorenim ostaje pitanje o društvenoj i ideološkoj ulozi došljaka-heretika. Papa Urban V dodaje, doduše, da bosanski heretici u gradovima »često rasipaju kužno heretičko sjeme«, što se poklapa i s djelatnošću heretika Gvalterija »de Anglia« u Splitu 1383, ali unatoč tome, poznatim izvorima ne možemo potkrijepiti zaključak o stanovitom sraštanju i uklapanju heretika u gradska društva XIV stoljeća.¹⁵⁰

Heretici su, dakle, specifična marginalna skupina u dalmatinskim gradovima. Dok je ekonomsko i biološko isključivanje sirotinje, bogalja i gubavaca bilo društveno jasno određeno, pa su komune nastojale umanjiti njihove tegobe, dotle je odnos prema hereticima bio znatno složeniji, a time i pitanje njihove isključenosti. Veze s hereticima neprekidno se razvijaju između ekonomske nužde i statutarnih zabrana. Svakodnevni život primorava gradove na otvorenost prema hereticima-došljacima, ali se takav stav sukobljava s crkvenim i komunalnim nastojanjima za njihovim isključivanjem i kažnjavanjem koja pratimo od kraja XII (zaključci splitskog sabora 1185) i početka XIII (djelatnost splitskog nadbiskupa Bernarda) do statutarnih odredaba u prvoj polovici XIV stoljeća.^{150a} U takvim okolnostima niti svakodnevni ekonomski odnosi nisu uklanjali načelnu ideološku isključenost heretika iz komunalnih društava XIV stoljeća.

Sačuvana izvorna građa ne omogućuje ni utvrđivanje stupnja izvršnosti krivičnih odredaba u gradskim statutima koje se odnose na krivotvoritelje i potpaljivače požara. Kazne su bile veoma stroge. Prema trogirskom i splitskom statutu, podmetač požara u gradu ili burgusu kažnjavao se smrću na lomači.¹⁵¹ Strogost kazne izraz je straha pred vatrom, općenite ranjivosti gradova koji su još i u XIV st. jednim dijelom bili drveni. Veliki požari XIII st. — paljevina splitskog burgusa 1244. i dubrovački požar 1296. — prijetnja su gradovima u čitavom kasnom srednjem vijeku. Jednako su stroge kazne bile namijenjene političkim protivnicima koje statuti nazivaju izdajicama i nevjernima (proditores, infideles). Splitski i trogirski statut prijete im odsijećanjem glave.¹⁵² Da su se tako okrutne kazne i izvršavale, pokazuju vijesti koje donose zadarski kroničar Pavao Pavlović i trogirski povjesničar Pavao Andreis. Prema kronici Pavla Pavlovića, ustanici u Zadru g. 1383, Zanin, Dankarol i Petar, »bili su vučeni po gradu i glave su im bile odrubljene na trgu, a njihova tijela, odijeljena od glava, stajala su ondje čitav dan sve do večeri.«¹⁵³ Na samom početku XV st., nakon Markulinova ustanka, »unutrašnjik« su Splitsani 1401. opustošili trogirski teritorij i odveli sužnjeve, a jedan je od njih, Trogiranin, bio u Splitu »na plokati tiranskim primjerom smaknut i za veći prezir utopljen u moru«; nešto kasnije, mrtva tijela Trogirana koji su napali splitski distrikt ostavljena su na splitskom trgu »poput trofeja«; nakon konačnog mira »vanjskih« i »unutrašnjih« Splitsana, prognano je nekoliko ple-

¹⁵⁰ Brandt, Wyclifova hereza, 224—225; usp. S. Antoljak, »Heretici« u srednjovjekovnom Zadru i njegovoj okolini, Radovi 21, 1974, 7—27; Sidak, n. dj.

^{150a} Sidak, n. dj.

¹⁵¹ St. Trag., L. II, c. 22, Strohal, 62; St. Spal., L. IV, c. 35, Hanel, 151.

¹⁵² St. Trag., L. II, c. 25, Strohal, 63; St. Spal., L. IV, c. 74, Hanel, 170.

¹⁵³ F. Šišić, Ljetopis Pavla Pavlovića patricija zadarskoga, Vjesnik zemaljskog arhiva VI, Zagreb 1904, 8; Klaić-Petricioli, n. dj., 353.

mića i tri pučanina, a jednome su »bile iskopane oči«. ¹⁵⁴ Premda se politički sukobi u dalmatinskim gradovima XIII ili XIV st. ne mogu ni usporediti sa žestokom strašću koja je obilježavala takve sukobe u talijanskim komunama, ipak se sva okrutnost kazne u dalmatinskoj svagdašnjici prvenstveno očitovala prema političkim protivnicima. ¹⁵⁵ Granica između komunalnog društva i marginalnih skupina između pripadnosti i isključenosti iz društva, najlakše se prelazila upravo na području političkih borbi u komunama. Progonstvo je, doduše, najblaža razina političkog isključivanja, ali ipak teška kazna pojedincu koji na taj način iz društvene sigurnosti prelazi u općenitu nesigurnost srednjovjekovlja.

Društvene klase grada bile su podloga dosad spomenutim oblicima gibanja prema komunalnoj marginalnosti, ali su se u njih uključivali i došljaci, stranci, jer u komunalnim društvima nije bilo statičnosti, unatoč procesima dugog trajanja u najvažnijim razvojnim usmjerenjima. Društva su se nalazila u stalnom pokretu, izvrgnuta migracijskim gibanjima. I gradski statuti utvrđuju hijerarhijsku došljaka, sa stajališta komunalne korisnosti, vršeći njihovu razdiobu od temeljnih prema marginalnim skupinama.

Izdvojenu skupinu došljaka tvore oni stranci (forenses) koji su se ekonomskom ili društvenom djelatnošću uklapali u razvoj komune. Statuti općenito posvećuju mnogo pažnje takvim došljacima iz zaleđa i prekojadranskih krajeva, očitujući svojim odredbama nastojanje da se oni potpuno uklope u komunalno društvo kao građani (cives). Komune su otvorene prema toj kategoriji došljaka koji se uklapaju u njihov svakodnevni gospodarski razvoj. ¹⁵⁶

Ali, izvan tog sloja stranaca nalaze se druge vrste došljaka prema kojima komune iskazuju drugačija stajališta. To su putnici općenito (viatores), zatim hodočasnici i skitnice, koje gradovi usmjeravaju dalje od svojih područja dopuštajući im pristup samo do vlastitih granica. Dalmatinski grad prema njima primjenjuje isto ono načelo pripadnosti ili isključenosti iz društvenih zajednica koje određuje položaj pojedinaca u čitavom evropskom srednjovjekovlju. Društvenu strukturu gradova obilježava stroga logičnost, utilitarizam pri razvrstavanju stanovništva u slojeve i klase. Temeljni je kriterij stalno boravište i nastanjenost, uključenost u neku društvenu zajednicu. Prema splitskom statutu, skitnica (vagabundus per mundum) je osoba koja »non habeat proprium et certum domicilium«, dakle sigurno i određeno boravište. ¹⁵⁷ Skitnica i lutalac najniža je razina došljaka, jer on ne utemeljuje stalno boravište i ne nastanjuje se u komuni. Dakako, i došljaci koji se nastanjuju u gradu ili u njegovu burgusu i tako postaju »habitatores« mogu popuniti sloj gradske sirotinje, i oni mogu postati »pauperes«, ali ih trajno nastanjanje i novi pravni položaj uključuje u društvo i podvrgava komunalnim obvezama. Splitski je statut 1338. određivao da su svi stranci koji borave u Splitu dužni vršiti radne obveze (factiones) i plaćati porez (collecta) na pokretna i nepokretna dobra, kao i drugi splitski građani. Trogirska odluka iz 1371. pak, naređuje skupljanje obveznih priloga za poklon kralju Ludoviku »a qualibet per-

¹⁵⁴ Andreis, Povijest Trogira I, 133, 137.

¹⁵⁵ Za Italiju: Waley, n. dj., 153 i dalje.

¹⁵⁶ Raukar, Cives, habitatores, forenses.

¹⁵⁷ St. Spal., L. III, c. 49, Hanel, 90

sona scripta civitatis et burgi«, što znači da je svaki stanovnik bio ubilježen u popis komunalnih obveznika.¹⁵⁸

Opseg nastanjanja bio je, razumije se, ograničen ekonomskim mogućnostima komunâ, koje su, uza sve to, bile nepovjerljive prema masovnim gibanjima došljaka. U 80-im god. XIV st. glad i oskudica u zaleđu pokreću brojne izbjeglice i sirotinju prema Dubrovniku. Dubrovačko vijeće odlučuje 1384. da se 130 došljaka prebaci u Apuliju ili drugamo prema zapadnoj obali Jadrana. I Split upućuje 1454. u Apuliju i Marke 176 siromašnih Bosanaca (pauperes bossinenses) koji su se spustili prema obali nakon velike gladi koja je 1453/54. zahvatila zaleđe.¹⁵⁹ Komune ne prihvaćaju takve količine izbjeglica, jer ih ne mogu uklopiti u svoju gospodarsku i društvenu svagdašnjicu: sa stajališta komuna, oni nemaju svoje boravište. Osobe koje se nalaze izvan utvrđenih krugova društvene sigurnosti, koje dakle nisu čvrsto uklopljene u srednjovjekovne društvene i pravne strukture, i nisu drugo nego nepoželjni došljaci i skitnice.

Drugačiji je, znatno povoljniji položaj putnika općenito i, napose, hodočasnika (peregrini) koji imaju svoje boravište i hodočasnički cilj. Statuti su im, štoviše, naklonjeni; premda i oni dolaze samo do komunalnih rubova, ipak im zakonske odredbe pružaju neke olakšice: njihovi se poslovi, na primjer kupnja hrane, mogu obavljati i medjeljom i o svetkovinama.¹⁶⁰

Kasnosrednjovjekovna društva u Dalmaciji svojim se stajalištima prema marginalnim skupinama ne razlikuju od suvremenih društava zapadne i srednje Evrope. Kao i dalmatinski grad, i evropske države kasnoga srednjeg vijeka pokazuju jednak utilitarizam, razlikujući skupine nemoćnih i bolesnih od fizički sposobnih prosjaka i skitnica: prvima se iskazuje stanovita pomoć — u dalmatinskim komunama to su »pauperes« i »pauperes Christi« za koje se podižu hospiciji i skloništa — ali se drugi protjeruju iz gradova, kao u Francuskoj 1351, nakon »crne smrti«, ediktom Ivana Dobrog.¹⁶¹ Komunalna društva u Dalmaciji, dakle, i po tome su samo dio evropskog srednjovjekovlja.

f) Dvije razine sigurnosti

Cjelokupan razvoj komunalnog srednjovjekovlja, postupno rađanje i oblikovanje društvenih struktura, iskazuje temeljnu pojavnost: traganje za sigurnošću opstanka pojedinca i društava. To su dvije temeljne razine sigurnosti: komuna — zajednica, uklopljena u nesigurnost srednjovjekovnoga društva, i pojedinac, ugrožen svijetom koji ga okružuje. Između tih razina opstanka, u odnosima koje opisuju čovjek i društvo, smještene su klasne suprotnosti i komunalni mentaliteti, tegobna svagdašnjica i društveni pokreti. Dvije razine sigurnosti međusobno su ovisne: zajednica koju tvori komunalno društvo i pojedinac unutar njegove uznemirenosti.

¹⁵⁸ isto, St. nova, c. 8, Hanel, 239; CD XIV, 318.

¹⁵⁹ Dinić-Knežević, Prilog proučavanju migracija, 58; M. Šunjić, Prilozi za istoriju bosansko-venecijanskih odnosa 1420—1463, HZ XIV, 1961, 137—138.

¹⁶⁰ St. Spal., L. I, c. 5, Hanel, 8.

¹⁶¹ Schmitt, n. dj., 273; Le Goff, n. dj., 369.

I u tako podijeljenim društvima, s jakim suprotnostima između klasa, kao što su ona u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima, komuna je temeljni okvir zajedničke sigurnosti. U općoj nesigurnosti srednjeg vijeka, kad neprijateljsko područje ponekad počinje svega nekoliko kilometara od gradskih bedema — srednjovjekovni Split, na primjer, ugrožen od feudalaca Klisa ili gusarenjem omiških Kačića — komuna je najvažniji oblik zaštite. Sigurnost komunalnog svijeta često je izražena i vidljivim znakovima. Komunalni grbovi ponekad sadrže predodžbu gradskih zidina i kula. Grb splitske komune iz XIV st., s anžuvinskim ljljanima koji su, u obliku štita, dodani grbu u gornjem desnom kutu, tvore stilizirani bedemi s nazupčanim vrhovima i moćne kule Dioklecijanove palače, s gradskim vratima i zvonikom u pozadini. To je sažeti pejzaž grada u kasnom srednjem vijeku, simbol njegove čvrstoće.¹⁶² Gradski bedemi znak su izdvojenosti komunalnog društva, ali istodobno i stvarna zaštita pred napadačem. U grad, među bedeme, sklanja se pučanstvo nezaštićenih, otvorenih predgrađa, ali se ponekad među njih povlači i seosko stanovništvo distrikta. Jedan podatak iz knjige rashoda splitske komune (*Ratio exitus*) za g. 1348—1349. lijepo osvjetljava tu stratešku, zaštitnu vezu između grada i sela. U srpnju 1348. Split, tada pod vlašću Venecije, očekuje napad ugarske vojske (*exercitus Vngarorum*) i bana. Komuna tada isplaćuje 12 groša četvorici ljudi da na lađicama prevezu u grad ljude iz ugrožena Dilata.¹⁶³ Po svoj prilici, to nije osamljeni podatak o bijegu stanovništva iz distrikta u zaštićeni grad. To je nužno morao biti čest postupak.

Znatno manje sigurnim bio je položaj seoskih naselja koja su se nalazila podalje od utvrđenih središta komune, napose u distriktima s velikom površinom, kao što je zadarski, ili pak u nekim otočkim komunama. Seoska naselja na Braču — dijelom to vrijedi i za Hvar i Vis — smještene su, sve do mletačke centralizacije XV st., podalje od nesigurne morske obale, na otočkim strminama i visoravnima, prirodno zaštićena od napadača s mora i gusarskih naleta. Tek na izmaku srednjeg vijeka, kad Venecija u XV st. uspostavlja čvrst nadzor nad istočnim Jadranom, bračka se naselja postupno pomiču prema obali.¹⁶⁴

Područje komune, napose zaštićeni urbani prostor, osigurava stanovništvu privrednu djelatnost. Štoviše, grad nije otvoren samo trgovcu-strancu. U danima kada komune slave svoje zaštitnike, u grad na sajam slobodno smije doći i dužnik — u Split tri dana prije i poslije svetkovine sv. Dujma, u Trogir osam dana prije i poslije svetkovina sv. Lovre i sv. Ivana — a da ne bude podvrgnut kazni.¹⁶⁵ Ali, kad se okvir komune napušta, sigurnost se veoma smanjuje. U kontinentalnom zaleđu trgovca ugrožavaju feudalci i njihovi činovnici, ali i skupine otimača (*robatores*). Zbog toga je glavni sadržaj vla-

¹⁶² C. Fisković, Najstariji kameni grbovi grada Splita, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, n. s. XVII, 1936, 183—194.

¹⁶³ »Item, soluerunt .III. hominibus qui iuerunt cum barca ad Dilatum causa transferendi homines de Dilato quando exercitus debeat uenire, pro duobus diebus, grossos .XII.« (HAZ, SA, sv. 3/2, 16).

¹⁶⁴ D. Vrsalović, Povijest otoka Brača, Supetar 1968, 105—115; G. Novak, Vis, Zagreb 1961, 81—85, 103—105.

¹⁶⁵ St. Spal., Ref., c. 91, Hanel, 298; St. Trag., Ref., L. I, c. 60, Strohal, 180.

darskih privilegija i ugovora s gradovima upravo sigurnost trgovačkih putova u zaleđu. God. 1326. trogirskom je trgovcu u Cetinskoj županiji opljačkano robe u vrijednosti od 2.000 libara. Ponekad ni kraljevska vlast ne može osigurati ekonomske komunikacije. God. 1370. Ludovik I naređuje kaštelanima Klisa, Cetine i Livna da ne opterećuju Splitsane neopravdanim nametima. Iako su Ludovik i ban Nikola Seč zasvjedočili bosanskim trgovcima slobodan dolazak u Hrvatsku i Dalmaciju, napose u Drijeva i Split, ipak su im 1376. kaštelani Ivana Nelipčića u Cetinskoj županiji opljačkali 200 konja sa solju i drugom robom, nanijevši im štetu od 20.000 dukata. I komunalni su statuti nastojali zaštititi trgovce. Splitski je statut strogo kažnjavao razbojнике i gusare (smrt vješanjem), dok je trogirski određivao da se onome koji izvrši pljačku izvan gradskog opsega, na području distrikta, iskopaju oči.¹⁶⁰ Izvori ne kažu koliko su se takve kazne primjenjivale i da li ih je komuna uopće mogla izvršiti, ali je njihova strogost, pa i okrutnost, jasno svjedočanstvo posvemašnje nesigurnosti koja je dočekivala trgovce, a i putnike općenito, izvan zaštićena područja komune.

Komunalna razina sigurnosti, dakako, teško se ostvaruje. Dugi vremenski luk srednjovjekovlja, od protokomunalnog razdoblja do XVI st., i nije drugo nego napor sigurnosti i trajanja u složenim okolnostima što ispunjavaju odnos komune i vanjskog svijeta, u kojem se prelamaju suprotnosti i zajedništva. Politički sustavi i politička vrhovništva, koja u kasnom srednjem vijeku ponekad više ugrožavaju nego što zaštićuju, ekonomske i društvene komunikacije, ugovori o prijateljstvu i gradskofeudalna, gradskomletačka i gradskovladarska savezništva — to su odrednice sustava sigurnosti i nesigurnosti. Unutar njih komunalna društva traju stoljećima, donoseći im časovitu sigurnost, ali i ugroženost i uzmak, kao na primjer, Split pred koalicijom Trogira i Bele IV u sredini XIII st. ili Zadar pred Venecijom od početka XIII do sredine XIV stoljeća.

Spuštajući se, pak, iz razine komunalne sigurnosti koja vanjskom svijetu suprotstavlja prividno jedinstveno društvo, do svagdašnjice pojedinca, otkrivamo drugačiji sustav vrijednosti, klasnu podijeljenost i društvena previranja, nastojanja pojedinaca i društvenih grupa da u zajedničkom, komunalnom okviru koji ih zaštićuje od vanjskog neprijatelja utvrde vlastite oblike sigurnosti i opstanka ili klasne nadmoći. Stanovnik grada i distrikta ne zadovoljava se samo većim ili manjim stupnjem ekonomske sigurnosti i osobnom slobodom koju stječe svojom pripadnošću komuni. Društvene klase ili njihovi dijelovi stvaraju vlastite organizacijske oblike, dakako, na veoma različitim razinama. Patricijat se oblikuje kao ekonomski, društveno i intelektualno vladajuća klasa, dok preostali slojevi pučanstva slijede drugačije ciljeve, ponajprije osiguranje vlastite svagdašnjice. Sustav komunalne uprave i zakonodavstva, doduše, veoma utječe na svakodnevni život zajednice, ali pojedincu ipak ne omogućava neposredno uklapanje u oblike uzajamne pomoći i zaštite. Zbog toga se unutar komunalnih društava stvaraju posebni oblici udruživanja, različite bratovštine i škole (*fraternitas, fratalea, schola*), koji tvore

¹⁶⁰ CD IX, 296; XIV, 238; Rismondo, Pomorski Split, 20—22; St. Spal., L. IV, c. 34, Hanel, 150; St. Trag., L. II, c. 20, Strohal, 61; Kovačević, Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni, 15—40.

drugu, donju razinu sigurnosti u koju se uklapa pojedinac kasnoga srednjeg vijeka.

Bratovštine u dalmatinskim gradovima pojavljuju se u izvorima od sredine XIII st. i to redovito u oporukama (Trogir, Dubrovnik, Zadar). Kao što se legatima darivaju »pauperes«, tako se već u tim najstarijim dokumentima oporučuje i bratovštinama.¹⁶⁷ Ali, ni kasnije, kad komune donose svoje statute, javnopravni spomenici ne govore mnogo o bratovštinama, pa i to ističe stanovitu marginalnost takvih udruženja koja i u XIV st. zadržavaju pretežno privatnopravno obilježje, s izrazitim vjerskim i dobrotvornim značajkama. Najstarije bratovštine XIII i XIV st. nisu strukovne organizacije. One najčešće nose svetačka imena, okupljajući se oko samostana i crkvice, a ciljevi su im uzajamno zaštićivanje članova. Samo se iznimno, u nekim gradovima, bratovštine u XIV st. sukobljavaju s komunalnom upravom i stječu širu društvenu važnost i strukovne značajke, pa to prekida općenitu šutnju statuta. Trogirski statut (1322) zabranjuje krznarima i postolarima da biraju vlastitog župana, dopuštajući im samo postavljanje gaštalda: on se brine za njihove svečanosti, ali ne smije rješavati sporove između bratima. To znači da su bratovštine trogirskih krznara i postolara na početku XIV st. imale širi opseg društvene djelatnosti, nego što je bilo uobičajeno u drugim bratovštinama s izrazito vjerskim značajkama. U razdoblju, pak, zaošttravanja klasnih suprotnosti, nakon bune 1357, stvorene su u Trogiru, prema statutu, nove bratovštine, ali ih 1365. plemićko vijeće zabranjuje i dopušta samo bratovštinu sv. Duha, s ograničenim brojem članova i pod nadzorom komune.¹⁶⁸

Rano sazrela društvena uloga trogirskih bratovština posve je iznimna u dalmatinskim gradovima XIV st., jer se strukovne i staleške bratovštine u znatnijem opsegu pojavljuju tek u idućem stoljeću. Većina dalmatinskih bratovština bila je društveni oblik uzajamne zaštite, stvoren izvan upravnih struktura komune. O klasnom sastavu bratima XIV st. malo znamo, ali se smije pretpostaviti da se njihovo težište nalazilo izvan vladajućeg sloja. Na takvu pretpostavku upućuje razvoj trogirskih bratovština, a i činjenica da ih već u XIV st. nalazimo i u seoskim naseljima distrikta. Gaštaldj bratovštine u crkvi sv. Sofije u zadarskom distriktu, koji 1340. u njezino ime kupuju vinovu lozu, kmetovi su samostana sv. Marije u sv. Sofiji; i u Vrisniku na otoku Hvaru postoji u XIV st. bratovština sv. Antuna koja 1381. prodaje jedan vinograd.¹⁶⁹ Osim njihova imena i činjenice da su posjedovale stanovitu imovinu, izvori ništa ne govore o tim seoskim bratovštinama, ali je izvan dvojbe da su i one imale vjersko i dobrotvorno obilježje. Upravo dobrotvornost i uzajamna zaštita bratovština ima iznimnu važnost u sistemu sigurnosti u dalmatinskim

¹⁶⁷ TS I/1, 48, 195; G. Čremošnik, Spisi dubrovačke kancelarije, Zagreb 1951, 136; M. Zjačić, Spisi zadarskih bilježnika Henrika i Creste Tarallo, 1279—1308, Zadar 1959, 44, 77, 82, 90; o bratovštinama usp. V. Cvitanović, Bratovštine grada Zadra, Zbornik »Zadar«, Zagreb 1964, 457—470; M. M. Frejdenberg, Korporaciji remeslenikov v srednevekovom dalmatinskom gorode, Problemy socialnoj strukturi i ideologii srednevekovogo obščestva, vyp. 1, Lenjingrad 1974, 29—44; Klaić-Petricioli, n. dj., 480—484.

¹⁶⁸ St. Trag., L. III, c. 63; Ref., L. I, c. 50—51. Strohal, 125, 169—172; I. Strohal, Bratstva (bratovštine) u starom Trogiru, Rad 201, 1914, 47—66.

¹⁶⁹ CD X, 575; XVI, 186.

gradovima XIV stoljeća. Ne samo da se dalmatinske bratovštine uklapaju u opći tip evropskih zaštitnih udruživanja kasnog srednjovjekovlja nego se na taj način unutar gradskih zajednica stvaraju zasebne, donekle i marginalne, društvene strukture, s izdvojenim područjem djelovanja, do kojih nije dopirala komunalna razina sigurnosti.¹⁷⁰ Dalmatinske »fraternitates« XIII i XIV st. društva su izdvojenosti.

g) Komuna i svijet svagdašnjice

Nasuprot marginalnosti bratovština, čija se zaštitna i vjerska djelatnost odvija izvan utjecaja upravno-političkih organa, komuna pažljivo usmjerava zajednički svakodnevni život gradskih društava. Iscrpne obavijesti o tom području komunalnog razvoja sadrže gradski statuti. Najviše ih ima u knjigama s krivično-pravnim odredbama (De maleficijs), ali se nalaze i u drugim djelovima statuta i njihovim reformacijama. Statuti svojim odredbama zadiru u sve oblike svagdašnjice. One su, dakako, usklađene s klasnom strukturom društva, jer potvrđuju premoć vladajuće klase, ali su ipak sveobuhvatnije i šire. One istodobno svjedoče i o nastojanjima dalmatinskih gradova da dostignu organiziranost svakodnevnog života, od oblikovanja gradskog prostora, preko usmjeravanja komunalne privrede, do poimanja vremena i oblika gradskih, javnih svečanosti. Osobita je pažnja posvećena urbanom prostoru, gdje je na skućenoj površini, stisnutoj među bedemima, bilo veoma teško postići sustavnost življenja. Zbog toga statutarne odluke pokazuju materijalne i misaone okolnosti srednjovjekovlja, u kojima se kreću pojedinci i društva.

Organizacijom gradskog prostora ne bave se podjednako svi statuti, ovisno o konkretnim prilikama u komunama. Dok dubrovački statut 1272. i 1296. iscrpno regulira podgrađa (burgus), utvrđujući točan ulični raspored, napose nakon velikog požara 1296, dotle su u većini drugih komuna takve odredbe bile suvišne, jer je urbani prostor, ponajprije stare gradske jezgre (civitas vetus), bio oblikovan znatno prije prve četvrtine XIV stoljeća.¹⁷¹ Unatoč tome, statuti mnogo pažnje obraćaju gradskom svakodnevlju. U Trogiru se knez morao brinuti za čistoću ulica, a jednom godišnje morao je dati očistiti gradsku luku; jednako tako, morao je godišnje, na komunalni trošak, sagraditi dio gradskog bedema u burgusu.¹⁷² Slično je bilo i u Splitu: potestat je bio dužan podignuti dio bedema u burgusu. Splitski statut se brine i o zdravstvenim prilikama u gradu. Odredbe same za sebe svjedoče o njihovoj skromnoj razini: naređuje se zatvaranje prozora na kućama pored groblja da se kroz prozor ne bi mogla bacati nečistoća; otvori na uličnoj kanalizaciji moraju se prikladno zatvoriti itd. — što u isti mah objašnjava česte epidemije u gradovima.¹⁷³

¹⁷⁰ Heers, n. dj., 273—278.

¹⁷¹ St. Rag., L. V, c. 41; L. VIII, c. 57, Bogišić-Jireček, 122, 198; M. Prelog, Dubrovački statut i izgradnja grada, Peristil 14—15, Zagreb 1971-72, 81—84; B. Krekić, Dubrovnik in the 14th and 15th Centuries: A City Between East and West, Norman 1972, 63—89 (The Building of the City); Lučić, Obrti i usluge, 25; I. Fisković, Gotička kultura Trogira, Mogućnosti 10—11, 1980, 1036—1065.

¹⁷² St. Trag., L. I, c. 18, 19; L. II, c. 55, 56, Strohal, 13, 75.

¹⁷³ St. Spal., L. V, c. 12, 13, 15, 16, Hanel, 197—198.

Mnoštvom odredaba usmjerava se svakodnevni ekonomski život u komunama. Određuju se cijene obrtničkih radova (postolari, kovači), vrsnoća zlatarskih radova, način proizvodnje kruha, vodi briga o mjerama i utezima; napose se statuti brinu o opskrbljenosti uvijek kritičnim žitom, o prodaji soli i načinu rada u općinskoj mesnici (becharia), redovito zabranjuju uvoz stranog vina itd.¹⁷⁴ U tako strogoj centralizaciji nadzora nad svakodnevnim životom pojedinca i zajednice ne valja, razumije se, vidjeti ništa iznimna. Jednako je bilo i u talijanskim, a i općenito evropskim, komunama, gdje su upravne strukture također dopirale do privatnog života pojedinca, od proizvodnje i prodaje, preko obitelji, do smrti i osjećajnosti.¹⁷⁵ Organiziranost života preduvjet je održavanja i trajanja, što je važno, dakako, ne samo za vladajuću klasu koja usmjerava komunu nego i za čitavo komunalno društvo, za sve njegove pripadnike.

Način života i osjećajnosti pojedinca nije uvijek isključiva posljedica komunalnog usmjeravanja, nego dijelom i razvojne razine srednjovjekovlja. Odrjedivost vremena ponekad je nesigurna čak i u XIV st., s visoko razvijenom pismenošću, notarijatom, kurzivnom goticom, sveučilištima i masovnim prepisivanjem rukopisnih knjiga. Pismenost se sve više širi, prvenstveno u krugovima komunalne aristokracije, ali nije posve izniman primjer da pojedinac ne zna točan broj svojih godina, čak ako je i trgovac, jer pismeni podaci o rođenju i ljudima ne postoje. Kada 1369. Nikola Franjin prima u Splitu 400 libara u koleganciju, u ugovoru se o njemu kaže da prema njegovoj izjavi ima više od 18 godina, kako »ex aspectu corporis evidenter apparebat«, što znači da je određivost dobi prvenstveno ovisna o izgledu osobe.¹⁷⁶

U tijesnoj vezi s gradskim svakodnevljem je i poimanje vremena, granice dana i noći. Protjecanje vremena, ovičeno mijenom dana i noći, nije se određivalo samo iskustvom i općenitim strahom pred mrakom noći, pred okolinom koja se tada činila dvostruko opasnijom, nego i zvukom zvona s gradskog zvonika, koji je označavao kraj dnevnog života, završetak gibanja i početak mirovanja u koje je grad ulazio. »Treći zvuk zvona« (tertium sonum campane), koji se ravna prema smjeni svjetlosti i mraka, pojam je granice u komunalnom vremenu. Noć je u splitskom statutu određena kao vrijeme koje teče od »trećeg zvuka zvona koje naveče odjekuje radi obrane grada Splita, sve do zornice u stolnoj crkvi«, dakle do svitanja, do pojave novog dana koji se također najavljuje zvukom zvona. U Trogiru su posebni činovnici (capitanei super custodia nocturna) zvukom zvona označavali granicu noći, nakon čega se mijenjao urbani ritam.¹⁷⁷ Kapetani i ključari (Trogir) ili suci (Split) zatvarali su gradska vrata, na bedem se uspinjala straža koja nije smjela napustiti

¹⁷⁴ St. Trag. L. I, c. 20; L. II, c. 33—35, 37—40, 47, 93, 99; Ref. L. I, c. 54, 68; Strohal, 13, 66—69, 72, 88—89, 174, 186; St. Spal. L. IV, c. 112, 121; L. V, c. 20—39, 41—46; Ref., c. 19—30, 33—44; Hanel, 184, 187, 199—206, 226—276.

¹⁷⁵ Waley, n. dj., 74—78.

¹⁷⁶ HAZ, SA, sv. 7/1, 48.

¹⁷⁷ »[...] post tertium sonum campane que pulsatur de sero pro custodia civitatis Spalati usque ad matutinum ecclesie maioris« (St. Spal., L. IV, c. 92, Hanel, 177); St. Trag., L. I, c. 64, Strohal, 30.

svoje mjesto prije nego se oglasi jutarnje zvono.¹⁷⁸ Potpun mrak izvan i unutar gradskog prostora umanjivao je osjećaj sigurnosti. Noć je doba straha u kojoj se opasnost udvostručuje. Nitko ne smije hodati gradom nakon »trećeg zvuka zvona« bez svjetlosti (sine lumine), a svi prekršaji učinjeni noću dvostruko se kažnjavaju.¹⁷⁹ Kazna dana i kazna noći izjednačena je samo za one prekršitelje koji gradom nose oružje, jer je taj postupak najteže ugrožavao sigurnost komune. God. 1348. kažnjen je u Splitu neki Bogdan jer je bio uhvaćen kako noću hoda s oružjem, i to globom od 2 libre, točno prema odredbi statuta, što je jedan od rijetkih sačuvanih dokaza da su se krivičnopravne norme i izvršavale.¹⁸⁰

I najzad, važnu ulogu u komunalnom svakodnevlju, kao i posvuda u Evropi kasnog srednjovjekovlja, a napose u susjednoj Italiji, imale su javne i crkvene svečanosti. One su bile činiteljem spajanja u komunalnim društvima. Ona su se pod dojmom sjaja crkvenih i javnih svečanosti barem prividno činila jedinstvenijima nego što su doista bila. Sjaj svjetlosti i boja u svečanim danima komunalnih zaštitnika, pokret i zvuk u natjecanjima strijelaca i konjanika, snažno su djelovali na zajednički mentalitet stanovnika. Unatoč skromnim materijalnim razinama komunalnih društava, u gradovima su se redovito održavale takve svečanosti koje su zahtijevale znatan financijski napor. Trogirska je komuna smjela godišnje potrošiti 5 dukata za organiziranje natjecanja strijelaca (palium balistrariorum). U dane, pak, kada se slavio kult lokalnih svetaca i noć je troškom komune postajala svjetlijom. U moći o svečanosti sv. Dujma g. 1348. splitska je komuna potrošila za lojanice i svečanu voštanicu (cereus) 6,25 mletačkih libara.¹⁸¹

h) Materijalne razine društava

Vanjski izgled i urbani krajolik dalmatinskih komuna, u kojem je do danas sačuvan dio njihove graditeljske i spomeničke baštine, nije samo estetska kategorija nego i duboko društvena pojava koja nužno postavlja pitanje o podlozi i uvjetima svojega nastajanja. Graditeljsko i likovno stvaranje, dostignute razine pismenosti i obrazovanja, odnosno intelektualni razvoj u cjelini, plod su dugih nastojanja komunalnih društava. Nalazimo se, dakako, pred nizom pitanja. Koji su dijelovi društva sudjelovali u oblikovanju gradskog pejzaža? Kakav je omjer sudioništva komune, crkvenih institucija i klasa pojedinaca i zajednice? Kakva je bila njihova materijalna razina? Odgovori na ta pitanja nužno su nepotpuni, jer je i izvorna podloga zaključivanja oskudna, ali nas ta činjenica ipak ne oslobađa obveza da spomenute probleme označimo barem djelomičnim rješenjima.

¹⁷⁸ St. Trag., L. I, c. 62, 63, Strohal, 30; St. Spal., Ref. c. 97, Hanel, 292; CD XIII, 183.

¹⁷⁹ St. Trag., L. II, c. 50, Strohal, 74; St. Spal., L. IV, c. 49, 92, Hanel, 158, 177; St. Rag., L. VI, c. 34, Bogišić-Jireček, 137.

¹⁸⁰ St. Spal., L. IV, c. 43, Hanel, 154; HAZ, SA, sv. 3/2, 6'.

¹⁸¹ St. Trag., Ref. L. I, c. 61, Strohal, 181; HAZ, SA, sv. 3/2, 8; Heers, n. dj., 274—275; Waley, n. dj., 124—126.

U oblikovanju graditeljske i spomeničke baštine u dalmatinskim gradovima isprepletala su se nastojanja komunalne uprave, crkvenih ustanova i pojedinaca. Uloga komune bila je osobito važna. Ona se brinula za gradnju i održavanje gradskih bedema, podizanje javnih objekata, popločavanje ulica i trgova, održavanje gradske luke itd. Stupanj njezina sudjelovanja u stvaranju urbanog pejzaža ovisio je o ekonomskim mogućnostima grada, napose o visini komunalnih prihoda, ali i o drugim činiteljima, na primjer, o opsegu gradskog prostora (dužina bedema), konfiguraciji terena (smještaj luke i utvrda), broju pučanstava, njihovoj ekonomskoj moći itd. Takvi preduvjeti veoma su se razlikovali u pojedinim gradovima, pa je vrednovanje graditeljskog stvaranja ovisno i o tom činitelju.

Obavijesti izvora o komunalnim приходима XIV st. veoma su oskudne. Nešto su bolje poznati prihodi Splita, Raba i Zadra. Visina prihoda trogirске komune poznata je samo prema podacima iz druge pol. XIII, ali ne i u XIV stoljeću. Sačuvani podaci svjedoče o znatnim razlikama u materijalnim mogućnostima komuna. Oni tvore jednu od koordinata sustava čije odrednice moramo sabrati da bismo mogli shvatiti usmjerenja njihova razvoja.

Prihodi trogirске komune u drugoj pol. XIII st. iznosili su svega 1.200 libara, dok je u Zadru 1308—1309. samo zakup daće na promet stokom i mesom bio 3.125 libara.¹⁸² Najbolje su poznati prihodi i rashodi splitske komune u XIV stoljeću. God. 1345—1346. prihodi su iznosili 15.055 libara, 3 solda i 9 denara, dok su rashodi bili 14.933 libre, 4 solde i 8 denara. U tromjesečju rujan—studen 1383. prihodi su iznosili 2.144 libre, 12 solda i 11 denara, a u tromjesečju lipanj—kolovoz 1388. samo 611 libara, 18 solda i 11 denara. Bilo je komuna s još manjim приходима. Cjelokupni prihodi rapske komune 1334—1335. iznose samo 3.335 mletačkih libara!¹⁸³ Tako skromni redoviti prihodi, koji su uglavnom potjecali od gradskih poreza, najčešće nisu mogli podmiriti sve rashode, napose u periodima kad je gradu prijetila ratna opasnost ili kad bi porasle financijske obveze komuna prema vrhovnoj vlasti. Često je do oskudice dolazilo i u periodima kad bi se nametnula nužda za opsežnijim javnim radovima, prvenstveno na obrambenom sustavu. U takvim prilikama komune su nastojale pronaći dodatna vrela prihoda, komunalnim zajmovima ili pak određivanjem izvanrednih poreza (collecta). Splitski arhiđakon Toma ističe u »Salonitanskoj povijesti« da je splitski potestat Gargan de Arcindis uredio gradske financije i isplatio komunalne dugove nakon što je građanima nametnuo izvanredni porez u visini od 3% na vrijednost pokretne i nepokretne imovine. Takvih je primjera bilo i u XIV stoljeću. Split očekuje 1357. dolazak kralja Ludovika i raspisuje zajam od 500 dukata za podmirenje troškova.¹⁸⁴

Tako skupljenim приходима komune su morale pokriti opsežan popis svojih rashoda, među kojima su u XIV st. važno mjesto zauzimale obveze pre-

¹⁸² TS I/2, 199—201; HAZ, *Dacia et incantus civitatis Jadre et eius districtus*, L. I, 6'; Raukar, Prilog poznavanju sistema prihoda, 347—348.

¹⁸³ HAZ, SA, sv. 3/1, 6, 23; sv. 3/5, 2', sv. 3/8, 2'; S. Ljubić, Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i mletačke republike V, Zagreb 1875, 229—270.

¹⁸⁴ Rački, Thomas Archidiaconus, *Historia salonitana*, 122—123; G. Alacevich, *Il Regimento di Ser Gentile Podestà di Spalato a. 1357—1358*, *Bullettino di archeologia e storia dalmata XIV/1891*, 141.

ma političkim vlastima. Evo sačuvanih primjera za Trogir na početku anžuvinskog razdoblja: g. 1360. grad šalje u Zadar na poklon kraljici Elizabeti srebrni pehar, težine 93 unče, a kraljičinim baronima 200 dukata; g. 1369. Trogirani se pripremaju za doček kralja Ludovika i sastavljaju golem popis predmeta, čije skupljanje opterećuje čitavu zajednicu; g. 1371. trogiraska komuna naređuje svojim poslanicima da daruju Ludoviku 240 dukata itd.¹⁸⁵ Smijemo pretpostaviti da su i druge komune u anžuvinskom razdoblju bile podvrgnute sličnim terebima, čemu valja dodati i djelatnost Kraljevske komore soli i tri-desetine, koja je u gradovima pobirala velike prihode.

Materijalna razina komuna utjecala je i na razvoj javnoga graditeljstva, prvenstveno na gradnju gradskih bedema. Kako je s pravom istaknuto, »bedemi nisu romantična arabeska, nego tvrda nužnost u jednom razdoblju koje se očajnički bori za mir, a da ga nikada ne dostigne« (Ennen).¹⁸⁶ Gradovi se, ipak, teško i sporo ograđuju zidinama. I njihovo je podizanje jedan od procesa dugog trajanja na kojima počiva razvoj komunalnih društava, napose ako se uzme u obzir činjenica da je graditeljski program komuna bio širi, opsežniji od stvaranja obrambena sustava. Komune su podizale i druge javne objekte, lučke pristane i gatove, općinske palače i lože, što je također zahtijevalo goleme napore njihovih društava. Zbog toga su i statuti utvrđivali postupnost javnoga graditeljstva koje se nužno moralo usklađivati s materijalnim mogućnostima grada. Splitski je statut određivao da potestat mora dozidati deset koraka (passus) gradskih bedema, na mjestu gdje su oni tvorili tzv. »kut prema Marjanu«, ali uz uvjet: »nakon što bude dovršena općinska palača« koju grad podiže u XIV st. u novom dijelu grada, na trgu sv. Lovre.¹⁸⁷

Novčana sredstva koja su komune ulagale u gradnju zidina općenito su bila skromna, što se lijepo vidi na primjeru Splita u sredini XIV st., kada je komuna, od svibnja 1345. do lipnja 1346. zabilježila ove troškove oko gradskih bedema, prema sačuvanom sveščiću prihoda i rashoda (v. prilog 7).

Troškovi splitske komune na podizanju bedema u spomenutom razdoblju iznosili su 572,11 libara ili 168,27 dukata, što je bilo samo 3,83% svih komunalnih troškova.¹⁸⁸ Troškovi za bedeme naglo rastu u proljeće 1346, što je bilo u vezi sa sukobom Venecije i Ludovika oko Zadra. Moglo bi se činiti da je splitska komuna izdvajala premalo sredstava za svoj obrambeni sustav, ali je takav omjer nalagao složeni sistem komunalne uprave i skroman opseg prihoda, a najzad i osjetljiv položaj komune prema političkim vlastima koji je također nametao znatan financijski napor: ona je darovima nastojala osigurati prijateljstvo okolnih feudalaca. Iste godine (1345) kad Split troši samo 3,83% svojih prihoda za gradnju bedema, komuna o svetkovini sv. Dujma

¹⁸⁵ CD XIII, 60; XIV, 224, 319.

¹⁸⁶ Ennen, n. dj., 93.

¹⁸⁷ [...] postquam completum fuerit palatium communis, teneatur potestas uel rector [...] annuatim murare decem passus muri ad *cantonem* uersus Sarandam«, St. Spal., L. IV, c. 18, Hanel 198 (izraz »ad *cantonem*« koji se javlja u notarijatu XV st. u Hanelu je omaškom transkribiran kao »ad *caritonem*«, što ne znači ništa; u tom obliku riječ preuzima i Akademijin Lexicon!); Lj. Karaman, O srednjovjekovnoj gradskoj palači u Splitu, Radovi 2, Zadar 1955, 35—46.

¹⁸⁸ HAZ, SA, sv. 3/1, 8—29'.

Split: popis troškova za
gradnju bedema (1345—1346)

Prilog 7.

Razdoblje	Libre	Soldi	Denari
1345 — svibanj	18	71	14
lipanj	14	—	—
1346 — siječanj	21	6	8
ožujak	1	4	—
travanj	55	45	—
svibanj	101	136	12
lipanj	348	17	5
Ukupno	558	279	39

priređuje raskošnu gozbu (convivium) za feudalce zaleđa, potrošivši samo za kruh, meso, ribu i vino golem iznos od 127 libara i 3 solda!¹⁸⁹

Pritisnuti novčanom oskudicom i nužnošću podizanja bedema, gradovi su se nastojali osloboditi nekih obveza prema Kraljevskoj komori. Trogir u svibnju 1362. moli Ludovika da sredstvima komore pomogne utvrđivanje burgusa, ali kralj molbu odbija. Desetak godina kasnije, Trogirani ponovno upozoravaju kralja da njihov burgus još nije utvrđen, moleći ga da u tu svrhu ustupi dio tridesetine koju pobire u Trogiru (1371). Prema sačuvanim podacima čini se da je Ludovik nerado ustupao komunama prihode komore. Tek potkraj svoje vladavine, u doba rata s Venecijom, Ludovik daje Trogiru 2.000 florena za podizanje zidina oko burgusa, na teret sredstava komore. Nekoliko godina kasnije (1383) i kraljica Elizabeta prepušta gradu 2.000 florena iz sredstava komore za popravak bedema.¹⁹⁰ Neki su gradovi takva pitanja nastojali rješavati posudbom, kao Zadar koji 1366. posuđuje 400 florena za radove na tvrđavi sv. Mihovila i za čišćenje luke.¹⁹¹

Navedeni podaci, doduše nesustavni i oskudno sačuvani, ipak svjedoče o tegobnosti podizanja bedema; burgusi se kasno ograđuju zidinama — splitski oko sredine XIV, a trogirski tek na početku XV stoljeća. Zadarsko predgrađe nikada nije bilo u potpunosti zaštićeno bedemima.

Pejzaž grada, njegov vanjski lik bio je, ipak, kolektivnim činom, u koji su se slijevala nastojanja čitavih društava. Vezu između komunalnog graditeljstva i slikarstva te društvenih klasa osvjetljava notarijat, ponajprije oporuke

¹⁸⁹ isto, 8; Novak, Povijest Splita I, 462.

¹⁹⁰ CD XIII, 231, 251; XIV, 319; XVI, 411; Lucić, Povijesna svjedočanstva o Trogiru I, 700; Andreis, Povijest grada Trogira I, 115; Raukar, Zadarska trgovina solju, 30.

¹⁹¹ HAZ, SZN, P. Perenčanus, B. I/3, 16'; T. Raukar, O nekim obilježjima trgovine dalmatinskih gradova u srednjem vijeku, HZ XXIII—XXIV, 1970—71, 429.

¹⁹² Usp. Fisković, Zadarski sredovječni majstori; I. Petricioli, Umjetnička obrada drveta u Zadru u doba gotike, Zagreb 1972.

i majstorski ugovori. Sastav oporuke i popis legata znak je društvenog ugleda oporučitelja i njegove klase. Ekonomske mogućnosti gradske aristokracije više-struko nadmašuju materijalnu razinu komunalne uprave. Imućni pojedinac ne podiže samo vlastite objekte u gradovima nego sudjeluje u svim oblicima graditeljskog i umjetničkog stvaranja.¹⁹² Oporuke iz dalmatinskih gradova sadrže tipiziran sastav legata, na koji utječe ugled crkvenih institucija i misaoni svijet oporučitelja. U njima se dosta često nabrajaju različite crkve, samostani, bratovštine i hospiciji. Njihov teritorijalni opseg ovisi o ekonomskoj moći i društvenoj pripadnosti oporučitelja. Ekonomski skromniji pojedinci legatima ne prelaze komunalni prostor, zadržavajući se najčešće na samom području grada, ali u oporukama koje sastavljaju istaknuti pripadnici elite legatima se ponekad obdaruju crkvene ustanove na mnogo većem dijelu obalnog pojasa.

Plemićke oporuke najbogatije su legatima. Zadarski plemić Mihovil Soppe, u već spomenutoj oporuci iz 1413, bilježi trinaest legata različitim zajednicama u Zadru, od gubavaca i bratovština do crkava i samostana. Najčešća visina legata je 200 mletačkih libara, ali jedan od njih iznosi čak 800 libara, dok im je ukupna visina 3.650 libara. Većina je Mihovilovih legata općenito namijenjena korisnicima (samostani, bratovštine), ali su četiri izravno usmjerena gradnji i popravcima pojedinih objekata (fabrica, reparatio): po 200 libara crkvi sv. Stojšije i sv. Šimuna, te po 500 libara samostanima sv. Nikole i sv. Krševana u Zadru.¹⁹³ Premda se u takvoj vrsti oporučivanja ističu pripadnici plemićke klase, ipak u komunalnom graditeljstvu ponekad sudjeluju i niže društvene klase. Visina njihovih legata u skladu je s njihovim ekonomskim mogućnostima. Raskota Tosonić, stanovnik Splita, određuje u svojoj oporuci iz 1372. da se proda njegova loza u Dilatu za radove na samostanu sv. Frane u Splitu; splitskom, pak, kaptolu oporučuje svega jednu libru.¹⁹⁴

Velik broj legata u oporukama namijenjen je, dakle, samostanima, crkvama i hospicijima, ponekad izričito određen za graditeljske radove i izradu umjetničkih spomenika. Crkvene su se ustanove materijalnom razinom približavale vladajućim klasama komunalnog društva; ponekad su ih, štoviše, i nadmašivale. Komune su, doduše, u prvoj pol. XIV st. statutarnim odredbama zabranile širenje zemljišnog posjeda crkvenih ustanova, ali je njihova ekonomska podloga, dopunjavana novčanim legatima, i dalje bila veoma opsežna.¹⁹⁵ Splitski je statut već na samom početku određivao da splitska crkva bude izuzeta od svih komunalnih tereta i obveza, osim pri izgradnji općinskih objekata. Stanovitu predodžbu o ekonomskoj snazi splitske nadbiskupije pružaju i podaci o zakupu nadbiskupskih posjeda u sredini XV st.: 1.100—1.250 dukata, što, uz stanovit oprez, svakako vrijedi i za XIV stoljeće.¹⁹⁶

Premda su se, dakle, pojedini dijelovi gradskih društava isticalj ekonomskom podlogom, ipak su materijalne razine komuna bile ograničene. Zbog toga su se veliki spomenici komunalnog graditeljstva, crkveni i svjetovni, podizali

¹⁹² HAZ, SZN, T. de Prandino, B. VI, F. I, 123—124; o ekonomskoj podlozi obitelji Soppe: Raukar, Zadar u XV stoljeću, 125.

¹⁹⁴ CD XIV, 391.

¹⁹⁵ Raukar, Zadar u XV stoljeću, 108.

¹⁹⁶ St. Spal., L. I, c. 1, Hanel, 6; T. Raukar, Ser Baptista de Augubio civis Spaleti, *Mogućnosti 1*, Split 1979, 113.

uz velike napore, pa njihova gradnja ponekad traje stoljećima. Dakako, nije to svojstveno samo srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima. Graditeljski su pothvati širom Evrope srednjeg vijeka zahtijevali goleme žrtve »od jedne ekonomije koja nije bila sposobna proizvoditi višak« (Lopez).¹⁹⁷ Komune su se, ipak, prepuštale takvim naporima. Dok je plemićka palača bila samo dokazom snage jedne obitelji ili jedne društvene klase, graditeljski spomenici komune — crkve, portali, zvonici ili gradski bedemi — bili su izraz kolektivne samosvijesti. Splitski i trogirski zvonik ili nešto kasnija šibenska katedrala doseg su kolektivne umjetnosti, u čijem podznanju sudjeluje čitavo komunalno društvo. Prinosi pojedinaca priključuju se naporu kolektiva: Splićanin Dujam Crnehe oporučuje 1248. 30 libara za gradnju bedema i 10 libara za podizanje splitskog zvonika.¹⁹⁸ Upravo takvi, iznosima skromni legatij daju komunalnom graditeljstvu oznaku tegobnosti, ali i zajedništva, pa spomeničku baštinu dalmatinskih gradova XIII—XV st. i ne možemo vrednovati izvan njezine društvene određenosti.

I sam vanjski lik dalmatinskih gradova u kasnom srednjovjekovlju otkriva svoju društvenu podlogu. Njegov temeljni okvir s najvažnijim spomenicima graditeljstva — bedemi i kule, crkve i zvonici — tvori kamen, ali izvori XIV i XV st. dokazuju da je čak i na obalnom pojasu, čiji je pejzaž sastavljao kamen i gdje je bilo lako doći do vrsnoga kamena, u urbanim središtima bilo građevina od drveta.¹⁹⁹ Čini se, doduše, opravdanim zaključak da su u starim jezgrama Splita ili Trogira prevladavale kamene kuće (C. Fisković), ali čak i u tom gustom urbanom prostoru, koji je sav disao kamenom, uloga drveta nipošto nije bila sasvim sporedna. I to je bio plod sociourbanističke razdiobe dalmatinskih komuna. Usmjerenost komunalne aristokracije prema gradskim središtima, prema dijelovima grada u kojima su bile usredotočene crkvena i svjetlovna vlast, izvan je dvojbe, što je utjecalo i na smještaj graditeljskih objekata, redovito od kamena, koje podiže patricijat i građanstvo, ali takva društvena razdioba gradskog prostora ipak nije bila ni čvrsta ni stroga. I u starom dijelu Splita (civitas vetus), unutar Dioklecijanove palače, notarijat XV st. — što, dakako, vrijedi i za XIV st. — bilježi mnogo drvenih i drveno-kamenih kuća i obrnuto: u novom dijelu grada smještene su i romaničke i gotičke palače patricijata. I vrijednosni rasponi stambenog graditeljstva veoma su veliki, utemeljeni na materijalnim razinama društvenih klasa, jednako kao i njihove likovne značajke. Komunalno javno i crkveno graditeljstvo i načinom se izvedbe temeljito razlikuje od privatnoga graditeljstva. Veliki spomenici graditeljstva u dalmatinskim gradovima XIII—XV st., podignuti pravilnim kamenim tesancima — zvonici, općinske palače, lože, dijelovi bedema — znače gornju granicu materijalnih mogućnosti. Privatno graditeljstvo, romaničke i romaničko-gotičke kuće XIII i XIV st., pretežno se temelji na skromnijoj tehnici lom-

¹⁹⁷ Lopez, Rođenje Evrope, 243.

¹⁹⁸ CD IV, 340.

¹⁹⁹ »Srednji vijek je svijet drveta. Drvo je sveopći materijal [...] Kamen je još dugo luksuz u odnosu na drvo [...] Imati kuću od kamena znak je bogatstva i moći« (Le Goff, n. dj., 247, 250); C. Fisković, Romaničke kuće u Splitu i Trogiru, Starohrvatska prosvjeta, III s., 2, Zagreb 1952, 129—178; Novak, Povijest Splita I; Klaić-Petricioli, n. dj.; I. Fisković, Gotička kultura Trogira.

ljena kamena, ali se materijalna razina vlasnika i tu mogla očitovati bogatstvom kamene plastike. Na raskrižju starog i novog dijela srednjovjekovnog Splita, gdje su se pred nekadašnjim zapadnim vratima Dioklecijanove palače sjekle urbane prometne osovine zapad-istok i sjever-jug, nastaje potkraj XIV st. (1394) palača de Ciprianis, s predivnim romaničkim heksaforama na vitkim dvostrukim stupićima koje kao da odišu duhom gotičkog rastvaranja prostora.^{199a} Svojom ljepotom i materijalnom razinom ta je palača jednako udaljena od skromnih prizemnica koje je podizao splitski »popolo minuto« i koje su se uvlačile u gusto urbano tkivo Dioklecijanove palače, kao što je od takvog drvenog graditeljstva ili od potleušica od naslagana kamena daleko monumentalno graditeljstvo komune.

i) Suprotnosti društava

Vizuelna izdvojenost kasnosrednjovjekovnog dalmatinskog grada koji je, unatoč likovnoj neodređenosti svojih težačkih predgrađa, »ležao opasan svojim bedemima i bezbrojnim prijetućim kulama, kao neka lijepo zaobljena slika« (Huizinga), skriva društvo koje se, doduše, u dugim procesima sazrijevanja veoma polagano mijenja, ali koje se istodobno nalazi u neprekidnom gibanju, opterećeno dubokim klasnim suprotnostima.²⁰⁰ Komunalno ustrojstvo nastaje i postupno sazrijeva na granici prožimanja dviju društvenih razina u evropskom srednjovjekovlju, u dodiru mediteransko-jadranskog i kontinentalnog svijeta. Zbog toga je komunalno društvo složeno i, donekle, protuslovno. Komunalna baština predaje svojim članovima osobnu slobodu koja izjednačuje sve pripadnike gradskog i distrikturnog društva. Ona istodobno donosi slobodu gospodarskog djelovanja koja postaje važan razvojni činitelj na privredno plodnom istočnom Jadranu. Dalmatinska komuna se po tim značajkama razlikuje od tipično feudalnog društva koje ju odasvud okružuje, ali se ona istodobno nalazi pod jakim djelovanjem kontinentalno-feudalnih značajki koje u društveno ustrojstvo komune unose bitno ograničenje, političku i društvenu neravnopravnost pojedinaca i klasa.

Razvijajući se i sazrijevajući na tako različitim polazištima koja istodobno pojedincu omogućavaju znatan razmah svakodnevne djelatnosti, ali ga i tvrdo sapinju u staleške okvire njegove klase, kasnosrednjovjekovna društva u Dalmaciji neprekidno se gibaju između uspona i ograničenosti, tim prije što se u takav razvojni luk uključuju, najčešće negativnim djelovanjem, i političke snage okolnih društava, od Jadrana do Podunavlja. Razvojne su pretpostavke komunalnih društava, dakle, veoma povoljne, od privredne inicijative do prikladnog prometnog smještaja, ali je njihov doseg ipak ograničen.

^{199a} O palači de Ciprianis (Žaninić) usp. C. Fisković, Izgled splitskog Narodnog trga u prošlosti, Peristil I, Zagreb 1954, 99—100; snimak palače s obnovljenim heksaforama (g. 1979) u: Z. Buljević, Sjene srednjovjekovnoga Splita, Split 1981, sl. 20.

²⁰⁰ J. Huizinga, Jesen srednjega vijeka, Zagreb 1964, 5.

U prvom redu, ekonomski uspon gradova u XIV st. dvostruko je ovičen, političkim položajem u prvoj polovici stoljeća, do mira u Zadru (1358), i geoprivrednim preduvjetima. Pravno ustrojstvo komune gotovo ničim ne ograničava svakodnevnu ekonomsku djelatnost svojih članova, ali je ono ipak uvjetovano njezinim općenitim privrednim mogućnostima. Prema gradovima se u kasnom srednjem vijeku usmjeravaju migracijska gibanja iz zaleđa, ali komune mogu prihvatiti samo dio došljaka. Trgovina, pomorstvo, solane i obrti imaju ograničen razvojni opseg, a samo u komunama s velikim distriktima i s dovoljno zemljišta naslućuje se nedostatak radne snage u agraru (Zadar). U većini komuna došljak i stanovnik nemaju neograničene mogućnosti ekonomskog uspona. Najvećem broju pripadnika nižih klasa u gradovima okomiti pomak prema vrhu društvene strukture ostaje nedostižnim ciljem, jer je i prostor gradske privrede za takav uspon pretijesan.

Zbog toga i ekonomske razlike među pojedincima i klasama ne samo da se prema kasnom srednjem vijeku ne smanjuju nego se još više šire i produbljuju.²⁰¹ Imovne razlike tako postaju neprekidno prisutnim činiteljem suprotnosti unutar komunalnih društava. One određuju i goleme razlike u svakodnevnom životu i suprotnosti mentaliteta koje se višestruko pojačavaju u stegnutim okvirima urbanog prostora.

U komunalnoj svagdašnjici, pak, ekonomske se suprotnosti upotpunjuju društveno-pravnom i političkom neravnopravnošću. Upravo to prožimanje osobne i privredne slobode s društvenom nejednakošću svjedoči o dodiru komunalnog i feudalnog u misaonoj i materijalnoj strukturi dalmatinskih gradova. Ne samo da ekonomski najjača klasa, patricijat, koja se oblikovala usporedo s komunalnim ustrojem, istodobno posjeduje i političku vlast u komuni nego je ona i društveno uglednija, u cjelini premoćna klasa. U svakodnevnom razvoju dalmatinskih gradova u kasnom srednjem vijeku društvena nejednakost postaje odlučujućim obilježjem koje oblikuje osjećajni svijet društvenih klasa. Stanovnik grada neprekidno je suočen s preprekama koje ne može ukloniti. Taj osjećaj društvene podređenosti koji se neprekidno potvrđuje ne može se umanjiti znatnije niti gospodarski plodnim djelovanjem. Jer, sve najuglednije gradske časti, koje donose društveni ugled, u rukama su patricijata, štoviše, ponekad pripadaju samo uskom krugu najmoćnijih plemićkih obitelji. Statuti samo potvrđuju razlike u društvenim vrijednostima. Za jednake prekršaje ne kažnjavaju se jednako plemić i pučanin. Vrijednost plemića je općenito veća. Prema splitskom statutu, pučanin je dužan da i vidljivo istakne svoju podređenost: kad razgovara s plemićem mora, pod prijetnjom kazne, stajati na nogama.²⁰² Tako se osobnoj i privrednoj slobodi suprotstavlja višeslojna nejednakost koja razdvaja društvene klase, od ekonomskih do društvenih i političkih razlika. Komunalno je društvo zbog toga društvo duboke podijeljenosti koja se izražava u njegovu totalitetu, sve do suprotnosti u svijetu ideja. Politička stajališta komunalnih društava u XIII i XIV st. oblikuje vladajuća klasa. Patricijat daje klasno obilježje političkim usmjerenjima i komunalnom kroničarstvu. Klasnu podlogu, najzad, ima i intelektualni razvoj komunalnih društava u kojima pismenost i

²⁰¹ Raukar, Zadar u XV stoljeću, 74—80.

²⁰² St. Spal., L. IV, c. 115, Hanel, 185.

obrazovanje prije svega pripadaju komunalnoj eliti. Uza sve to, razdvojenost društva naglašena je i materijalnim i misaonim suprotnostima između grada i seoskog područja komune. Gradska i seoska društva u komunama vezana su, doduše, čvrstim sponama uzajamne ovisnosti, ali selo, ipak, ostaje društveno i intelektualno perifernim područjem komune.

Unatoč svim suprotnostima koje razdvajaju društvene klase, urbano središte i okolno selo, komuna, kao oblik društvene zajednice srednjovjekovlja, ipak ostaje okvir kolektivne sigurnosti i opstanka. Ona posjeduje, uza svu slojevitost nejednakosti, toliko kohezijskih sila, da joj one osiguravaju životnost i trajanje u neizvjesnosti srednjovjekovlja. To je uzrok sporom rastu društvenih sukoba, jer se u dugom komunalnom razvoju prelamaju suprotnosti i zajedništva. Sva oštrina društvenih previranja zbijena je u uzak prostor komunalnih bedema. Pa i u tim se sukobima klasa do potkraj srednjega vijeka nalaze na površini politička previranja i problem vlasti u komuni, premda to ne umanjuje ulogu ekonomskih činitelja, koji tvore podlogu društvene diferencijacije. U tijeku srednjeg vijeka komuna može svojim članovima pružiti širi prostor privredne djelatnosti, nego izvankomunalna društva u okolini. I težaština ili sitna obrtnička djelatnost omogućavaju ekonomski opstanak, pa zbog toga ekonomske nejednakosti, premda su neprekidno prisutne, dugo ostaju ponešto prigušene u komunalnim društvenim zbivanjima izbijajući na površinu tek na izmaku srednjega vijeka.

Suprotnosti društvenih klasa u komunama sazrijevaju, dakle, u dugim, otegnutim procesima. U XIV st. one su još udaljene od konačne zrelosti. To je stoljeće samo jedna etapa u njihovu razvoju.

5) ZAKLJUČAK

Ako bismo na kraju pokušali sažeti naša razmatranja o komunalnim društvima XIV st. i utvrditi njihova temeljna obilježja, onda bi to bez sumnje bile suprotnosti koje tvore: 1) dugo trajanje sazrijevanja u svim ključnim oblicima njihova razvoja, od društvenih klasa i upravno-političkog ustrojstva, do etničkih i intelektualnih struktura, 2) težnja prema zasebnosti vlastitoga društva i 3) razvijenost i otvorenost komunikacija s okolnim društvima. Unutar tih razina giba se razvoj komunalnih društava u kasnom srednjem vijeku. Komuna stoljećima, u sporom i dugom oblikovanju svojih struktura, ostaje izdvojeno društvo srednjovjekovlja, očitujući upornost i sposobnost trajanja, a istodobno se slojevitim vezama spaja s vlastitim zaletom.

U koordinatama zajedništva i suprotnosti ocrtana je i uloga dalmatinskih komuna u razvoju hrvatskoga kasnosrednjovjekovnog društva. Dalmatinski su gradovi spona dvaju civilizacijskih područja, mediteransko-jadranskog i kontinentalno-panonskog. Nalazeći se na istočnoj obali Jadrana, oni povezuju hrvatsko srednjovjekovno društvo s evropskim mediteransko-komunalnim prostorom, s njegovim društvenim i intelektualnim gibanjima. Ta mediteranska komponenta hrvatske kasnosrednjovjekovne povijesti i uloga dalmatinskih gradova postupno se mijenjaju pod utjecajem promjena u političkim odnosima na Jadranu. U sredini XIV st. Venecija je neosporni suveren

na istočnom Jadranu, što utječe i na komunikacijski sustav dalmatinskih gradova. Uoči anžuvinske promjene u jadranskoj konstelaciji neke su komune postavljene na okrajak mletačkog državnog sustava slabljenjem njihova ekonomskog položaja na jadranskom području (Zadar, 1347—1358). Dominacija Mletačke republike na istočnojadranskoj obali, koja postupno raste između 1322. i 1358, otežava komuniciranje između hrvatskog društva i jadranskog područja.

Nakon 1358. razbija se mletački obruč, a dalmatinski se gradovi jače otvaranju i prema jadranskom prostoru i prema kontinentalnom pojasu. Na taj način slabi perifernost gradova spram Sredozemlja i postavljaju temelji jačem širenju jadranskih utjecaja prema hrvatskom zaleđu. Marginalnost dalmatinskih gradova, u nekima od njih veoma primjetna prije anžuvinske intervencije, zamijenjena je približavanjem hrvatskog društva mediteranskom području i njegovu općenitu usponu u drugoj pol. XIV. stoljeća. Dvostrukom integracijom: grad na obali — hrvatsko zaleđe i hrvatsko društvo — Sredozemlje, još više je istaknuta geopolitička i geopriredna uloga dalmatinskih komuna u hrvatskoj povijesti kasnoga srednjeg vijeka.

Pomak prema mediteranskom središtu, koji se u anžuvinskom polustoljeću tek počeo osjećati u kontinentalnom zaleđu, bio je kratka trajanja. Venecija već na početku XV st. ponovno uklapa gradove u vlastiti državni sustav. Tada počinje slabiti komunikacijska uloga komuna — izuzevši Dubrovnik koji je ostao izvan mletačke sfere — kao posrednika između Jadrana i hrvatskog društva. Etničke, privredne i intelektualne veze ne prekidaју se, dođue, u čitavom XV st., ali novi turski obruč na početku XVI st. utvrđuje najzad graničnost gradova na jadranskom području, znatno ih udaljujući od zbivanja u kontinentalnom pojasu. Nakon 1500. dalmatinski je grad marginalno područje evropske civilizacije. Pokušaj pomaka prema evropskom središtu koji hrvatsko srednjovjekovno društvo pokazuje u drugoj pol. XIV st., nakon političke integracije obalnog i kontinentalnog pojasa, konačno završava graničnom ulogom XVI stoljeća.

S u m m a r y

THE COMMUNAL SOCIETIES IN DALMATIA IN THE FOURTEENTH CENTURY

The fourteenth century is an important period in the history of Dalmatian cities in which their societies have been matured. The treatise »The Communal Societies in Dalmatia in the Fourteenth Century« analyses the process of ripening and all sorts of formations that Dalmatian cities display putting into the centre of researching the complex relation between an individual and the social communities. It is dealing with the establishing of the evolutionary prerequisite conditions, then with dynamic embodying development of communal economy and finally with the mature forms in the communal social structures.

The chapter »The Developmental Prerequisite Conditions« sets out from the mutuality creating by the natural and economic prerequisites and by the changes of the political relations between 1300 and 1400. It draws our attention to the differences in the manner of shaping and the area of the urban districts as well as to the mutual relation of the districtual marks and to the sort of the manufacture.

The demographic development of the cities was determined by the economic possibilities of the commune, by the urban areas, by the epidemics of plague and by other troubles (starvation). The Dalmatian cities are comprised by the number of their population within the limits of European towns.

The chapter »The Economic Dynamics« analyses the economic structure of the communes and it establishes that their mercantile-marine and financial activity expresses the grade of the economic growth best. Taking it into consideration Dalmatian cities in the fourteenth century show a few evolutionary patterns and the evolutionary dynamics is the outcome of the mutual effect of the natural prerequisite conditions and of the political changes. Among the Dalmatian cities in the fourteenth century Zadar displays the highest degree of the economic growth because it was considerably subject to the economic politics of Venice before the year 1358.

The chapter »The Maturing of the Societies« describes the development of the collective and the status of an individual, their everyday occurrences set into the compound complex of the material and intellectual structures. From the beginning, the evolution of the governing-political organization of the commune, the supplement directs to the system of relations of the communal societies and it analyses their various levels from pilgrimage to the ideological structures. In the fourteenth century the political ideas of the communes have still been extremely mediaeval. The slavonicizing of the societies is carried on slowly. The slavonicizing of the intellectual structures have especially lasted for a long time and it was not equal to the ethnical one. In the fourteenth century the further differentiation was performed by separating of the citizenry. Then the supplement turns from the communal societies to the position of the minor groups and of the individuals. The special attention is dedicated to the lowest classes of the society out the essential ones like the poor, lepers, heretics, exiles etc. remaining on the margins of the society. Those groups, have been set apart from society by economic, biologic, ideological, political and criminal expelling. The author also analyses the various levels of the individual security: the commune as the collective form of protection and on the other hand confraternities insuring direct, mutual and everyday support to the individual. On the contrary, the communes enter into all shapes of the individual's everyday life endeavouring to secure the order of common life. The economic, familiar and urban everyday life was organized by such an activity. The formation of the urban space depends even upon the material levels of the societies and classes. Material and intellectual forms of everyday life also involve their sociological ground. In the entire activity of the communal societies there are many kinds of the opposites. The personal and economic independence of the individual is interwoven with his social and political inequality.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAVAČ: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR

Ivan KAMPUŠ
Bernard STULLI
Jaroslav ŠIDAK

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Jaroslav ŠIDAK

KOREKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva: Savez povijesnih društava Hrvatske,
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3

Časopis izlazi jednom godišnje

Pretpiate i narudžbe šalžite na adresu: Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb,
Krčka 1

Cijena ovog broja iznosi 500 din.

Izdavanje časopisa sufinancira Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad
SRH — VII.

Tisak Štamparskog zavoda »Ognjen Prica« u Zagrebu — rujan, 1982.